

Fams endèmiques, fams episòdiques. Crisis i conjuntures frumentàries als comtats de Barcelona, Osona, Manresa i Girona (990-1090)*

Endemic famines, episodic famines. Grain crises and conjunctures in the counties of Barcelona, Osona, Manresa and Girona: 990-1090

per Pere Benito i Monclús**

Universitat de Lleida

RESUM:

La reconstrucció de la cronologia de les caresties que afectaren els comtats de Barcelona, Osona, Manresa i Girona entre els anys 990 i 1090 mostra dues conjuntures frumentàries: un període de fams gairebé endèmiques entre l'expedició de Còrdova (1010) i 1062 i un segon període de distensió dels mercats dels cereals entre 1062 i la batalla de Tèvar (1090). Si les reiterades crisis frumentàries s'expliquen, principalment, per les freqüents campanyes militars que els comtes catalans dirigeixen contra les taifes de la marca superior i el llevant d'al-Àndalus durant i després de la *fitna*, l'allunyament de la fam al llarg de la dècada de 1060 s'esdevé gràcies a la restauració de l'autoritat de Ramon Berenguer I sobre l'aristocràcia i a l'entrada regular de l'or de les *parias*.

PARAULES CLAU:

Fam, carestia, crisis frumentàries, conjuntura, Catalunya, al-Àndalus, edat mitjana.

ABSTRACT:

The reconstruction of the chronology of the dearths that affected the counties of Barcelona, Osona, Manresa and Girona, between 990 and 1090, shows two grain conjunctures: a period of endemic famines between the Cordoba campaign (1010) and 1062 and a second period of grain market distension between 1062 and the battle of Tévar (1090). While the frequent food crises of the first period can be explained, mainly, by the frequent military campaigns that the Catalan counts led against the taifa kingdoms of the upper and eastern frontier of al-Andalus during and after the *fitna*, from 1060 onwards famine and food supply problems moved away thanks to the restoration of the authority of Ramon Berenguer I over the aristocracy and the regular entry of the gold of the *parias*.

KEY WORDS:

Famine; Dearth; Food crises; Conjuntura; Catalonia; al-Andalus; Middle Ages.

Recepció: 05/11/2021. Avaluacions: 16/11/2021, 04/12/2021. Versió definitiva: 02/02/2022.

* Aquest treball és resultat dels projectes de recerca «Mercados y comercialización de vituallas en el Mediterráneo occidental, siglos XI-XV: factores e indicadores de desarrollo e integración regional y suprarregional» (HAR2016-80298-P) i «Más allá de la Peste Negra. Epidemias y crisis de mortalidad en el nordeste peninsular, siglos XI-XVI: reconstrucción de ciclos, medición de efectos y análisis de respuestas» (PID2020-117839GB-I00), reconeguts i finançats pel Ministeri de Ciència i Innovació.

** Pere Benito i Monclús, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4292-7512>.

DOI: <https://doi.org/0.31009/recerques.2022.i81.01>

1. Introducció

Les crisis frumentàries (caresties o fams, segons la gravetat) han estat descrites com un tret estructural de les economies premodernes europees. Tant en el model de les crisis de tipus antic o d'antic règim d'Ernest Labrousse i Jean Meuvret,¹ com en els models neoinstitucionalistes, més recents, que relacionen la volatilitat dels preus dels cereals i les caresties amb dèficits o fallides de la integració mercantil a les economies més comercialitzades de la baixa edat mitjana i de l'època moderna,² les caresties de blat es presenten com a crisis de cicle curt (de durada limitada a l'any-collita o a dos o tres anys-collita consecutius) i cadència irregular. La cronologia, la durada, la freqüència i la gravetat de la carestia depenien de factors endògens a cadascun dels models, tant si es tractava de dèficits de producció causats per anomalies climàtiques com de decisions polítiques que obstaculitzaven o impedien la lliure comercialització dels cereals a escala regional o supraregional (decrets de prohibició de l'exportació de cereals, la guerra en totes les seves modalitats, etc.).

No obstant això, els estudis sobre sèries de preus dels cereals de llarga durada que s'han dut a terme en algunes regions d'Europa han desvelat l'existència, a escala local o regional, de conjuntures o cicles mitjans o llargs de blat car, forta volatilitat i episodis reiterats de carestia i fam, i conjuntures de blat barat. S'hi ha observat que les fams sovintejaren en uns períodes i llocs, mentre que en d'altres o bé no es produïren mai o bé se circumscrigueren a períodes bèl·lics. Anglaterra, per exemple, conegué entre 1375 i 1520 una llarga conjuntura de blat barat que beneficià els assalariats en detriment dels productors i els mercaders de cereal.³

L'existència d'aquests cicles de mitjana o llarga durada afegeix complexitat interpretativa a la qüestió, ja de per si complexa, de la causalitat de les crisis alimentàries premodernes. Per explicar els cicles mitjans i llargs de blat car s'han assenyalat els factors subjacents següents: l'increment de la demanda de cereals degut a

1. E. LABROUSSE, *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la révolution*, París, Presses Universitaires de France, 1944. P. VILAR, «Reflexions sur la "crise de l'ancien type", "inégalités de récoltes" et "sous-développement"», dins F. BRAUDEL *et al.* (ed.), *Conjoncture économique, structures sociales. Hommage à Ernest Labrousse*, París, Mouton, 1974, 37-58. J. MEUVRET, «L'histoire des prix des céréales en France pendant la seconde moitié du XVII^e siècle», *Mélanges d'Histoire Sociale* 5, 1, 1944, 27-44. J. MEUVRET, «Les mouvements des prix de 1661 à 1715 et leurs repercussions», *Journal de la Société Statistique de Paris* 85, 3, 1944, 109-119. J. MEUVRET, «Le problème des subsistances à l'époque de Louis XIV», 6 vol., París, EHESS-Mouton, 1977-1988.

2. S. R. EPSTEIN, «Cities, Regions and the Late Medieval Crisis: Sicily and Tuscany Compared», *Past and Present* 130, 1991, 3-50; «Regional fairs, institutional innovation and economic growth in the late medieval Europe», *Economic History Review* 47, 1994, 459-482; «The late medieval crisis as an "integration" crisis. Economic», *Working Papers* 46/98, 1998, 1-29; *Freedom and Growth, Markets and states in Europa, 1300-1750*, Londres, Routledge, 2000; *Towns and country in Europa, 1300-1800*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

3. Ch. DYER, *Standards of Living in the Later Middle Ages. Social Change in England (c. 1200-1520)*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, 214-217.

creixement demogràfic, l'increment de la dependència dels mercats urbans derivat de l'augment de la taxa d'urbanització de la població, un accés més difícil a la terra, una relació entre preus i salaris desfavorable per als consumidors, una integració mercantil feble i contextos bèl·lics. Luciano Palermo ha apuntat que la recurrència de la carestia a les ciutats italianes a finals del segle XIII i principis del XIV va ser deguda, entre altres factors, a una caiguda de la renda i del poder adquisitiu de la població treballadora, és a dir, a un problema de *food entitlement decline* en la terminologia d'Amartya Sen.⁴ A la inversa, per explicar el llarg període de blat barat que seguí a la Pesta Negra, la historiografia anglesa ha assenyalat la caiguda demogràfica, un accés més fàcil a la terra i l'increment dels salaris reals, factors que haurien permès millorar el nivell de vida a les capes inferiors de la societat.⁵

La recerca que presentem s'adreça a la identificació i l'anàlisi d'aquestes grans conjuntures frumentàries subjacents a les crisis de cicle curt en una regió i un període dels quals disposem d'evidència abundant sobre les caresties que colpiren la població rural i urbana, però estem mancats de dades sobre demografia, producció, comerç, preus i salaris: la Catalunya del segle XI. El marc cronològic que analitzarem comprèn els anys de govern dels comtes Ramon Borrell (992-1017), Ermessenda i Berenguer Ramon I el Corbat (1017-1035), Ramon Berenguer I el Vell (1035-1076), Ramon Berenguer II el Cap d'Estopes (1076-1082) i Berenguer Ramon II el Fratricida (1076-1097), fins a la gran fam europea de 1093-1095,⁶ un episodi complex que assenyalava l'inici d'un nou cicle de fams relacionades amb els projectes de croada i que deixarem fora d'aquest estudi.

L'aproximació a la conjuntura parteix d'una reconstrucció de la cronologia de les crisis frumentàries que afectaren el nucli de comtats governats pels comtes de Barcelona entre els anys 990 i 1090, feta a partir d'una enquesta sobre una part de la massa documental conservada i, de manera especial, sobre els actes de compravenda i de crèdit amb garantia immobiliària. A l'apartat 2 descrivim la metodologia emprada i a l'apartat 3 presentem els resultats de l'enquesta. Un cop establerta la cronologia de les crisis frumentàries, analitzem les possibles relacions entre aquestes crisis i les fams supraregionals que colpejaren altres regions de la Mediterrània occidental i del nord d'Europa (apartat 4), i les crisis de mortalitat del període (apartat 5). Finalment, a l'apartat 6 analitzem, d'una banda, les relacions entre les crisis alimentàries del període i les freqüents campanyes militars que els comtes catalans dirigiren contra les taifes de la marca superior i del llevant d'Al-Àndalus, i, de l'altra, la relació entre el canvi de conjuntura frumentària que s'observa a partir de 1062 i la nova conjuntura política i econòmica de la segona

4. L. PALERMO, *Sviluppo economico e società preindustriali. Cicli, strutture e congiunture in Europa dal medioevo alla prima età moderna*, Roma, 1997, 242-243.

5. DYER, *Standards of Living...*, 214-217.

6. P. BENITO I MONCLÚS, «Famines sans frontières en Occident avant la "conjoncture de 1300": à propos d'une enquête en cours», dins M. BOURIN, J. DRENDEL i F. MENANT (ed.), *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée Occidentale*, Roma, École Française de Rome, 2011, 48-50.

etapa del govern de Ramon Berenguer I i del govern dels seus fills, Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II, fins a la derrota de Tèvar (1090).

2. Metodologia

La base heurística d'aquesta recerca està constituïda per 335 actes procedents de diverses col·leccions diplomàtiques dels comtats de Barcelona, Osona, Manresa i Girona, que contenen referències directes a la fam o indicadors quantitius i qualitius de situacions de fam o carestia.⁷ La major part corresponen, formalment, a vendes (65,67%) i empenyoraments (25,67%) de béns immobles efectuats contra el lliurament de quantitats de cereal i vi o de caps de bestiar, als quals cal sumar un percentatge menor, tot i que significatiu, de vendes o empenyoraments efectuats explícitament per causa de fam o necessitat d'aliments (7,46%). Aquests actes representen de manera asimètrica la geografia dels comtats governats pels comtes de Barcelona: el comtat de Barcelona (77,01%), on es concentra la major part de les vendes i els empenyoraments a canvi de mesures d'ordi i forment; els comtats d'Osona (13,13%) i Manresa (6,56%); i el comtat de Girona (2,08%), on és escassa la presència de vendes i empenyoraments en les sèries documentals abans de 1100.

Devem a Pierre Bonnassie la primera anàlisi sistemàtica dels actes de compra-venda i empenyorament de terres del període amb l'objectiu de situar el canvi social en el marc de l'evolució general de l'economia, especialment del dinamisme

7. S'indiquen a continuació les principals col·leccions consultades i el percentatge d'actes retinguts respecte del total:

| <i>Col·lecció diplomàtica</i> | <i>Anys extrems</i> | <i>Nre. d'actes</i> | <i>Nre. i % d'actes seleccionats</i> |
|---|---------------------|---------------------|--------------------------------------|
| J. BAUCELLS I REIG <i>et al.</i> (ed.), <i>Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI</i> , Barcelona, Fundació Noguera, 2006. (En endavant, BAUCELLS- <i>et al.</i>) | 1001-1090 | 1.529 | 140 (9,15%) |
| G. FELIU i J. M. SALRACH (ed.), <i>Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I</i> , Barcelona, Fundació Noguera, 1999. (En endavant, FELIU-SALRACH.) | 995-1076 | 947 | 35 (3,69%) |
| J. ALTURO I PERUCHO, <i>L'Arxiu de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200. Aproximació històrico-lingüística</i> , 2 vol., Barcelona, Fundació Noguera, 1985. (En endavant, ALTURO.) | 995-1090 | 121 | 13 (10,74%) |
| P. PUIG I USTRELL, V. RUIZ I GOMEZ i J. SOLER I JIMÉNEZ, <i>Diplomatari de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara. Terrassa, 958-1207</i> , Barcelona, Fundació Noguera, 2001. (En endavant, PUIG-RUIZ-SOLER.) | 995-1090 | 70 | 8 (11,42%) |
| P. PUIG I USTRELL, <i>El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomatari dels segles X i XI</i> , 3 vol., Barcelona, Fundació Noguera, 1995. (En endavant, PUIG I USTRELL.) | 995-1090 | 400 | 34 (8,50%) |
| R. ORDEIG I MATA, <i>Diplomatari de la catedral de Vic. segle XI</i> , Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs, 2000. (En endavant, ORDEIG.) | 1101-1090 | 904 | 40 (4,42%) |
| R. MARTÍ, <i>Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)</i> , Barcelona, Fundació Noguera, 1997. (En endavant, MARTÍ.) | 995-1090 | 277 | 6 (2,16%) |

del mercat de la terra i del crèdit immobiliari.⁸ Recerques posteriors de José Enrique Ruiz-Domènec, Antoni Udina i Josep Maria Salrach sobre el mercat de la terra han ampliat el marc d'anàlisi i la perspectiva d'aquesta evolució.⁹ El punt de vista que adopto aquí difereix, però, d'aquests treballs en el sentit que no considero el mercat de la terra i el crèdit com a objecte d'estudi, sinó com a indicador per a la reconstrucció dels cicles de les crisis frumentàries (caresties i fams).

El mètode escollit es basa en una relació ben demostrada per la historiografia a partir de fonts notariales i senyorials posteriors al segle XIII: el nexa entre els moviments dels preus dels cereals i dels productes alimentaris, d'una banda, i la dinàmica del crèdit amb garantia immobiliària i del mercat de la terra, de l'altra; una relació des de fa temps ben coneguda per la historiografia de la baixa edat mitjana, especialment a Anglaterra i Itàlia,¹⁰ però que fins a les darreres dècades no ha esdevingut un objecte específic d'anàlisi.¹¹

El mecanisme és ben conegut. La carestia implica, segons la seva gravetat, dificultats econòmiques que impacten de manera diferent sobre els diversos estrats i grups socials de la ciutat i del món rural. Per fer front a les necessitats de capital, menjar o llavor, una part dels pagesos que tenen drets sobre la terra recorren a l'empenyorament (garantit sobre les seves propietats) o a l'alienació parcial o total del patrimoni. Comencen per manllevar diner o cereals contra l'empenyorament de parcel·les especialment rendibles (vinyes, horts), parcel·les que hauran d'abandonar si no poden retornar el deute en el termini establert (generalment l'1 d'agost, per Sant Feliu). A continuació, venen les parcel·les perifèriques o menys productives i, en casos extrems, acaben desfent-se completament de l'explotació agrària, que

8. P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du X^e à la fin du XI^e siècle. Croissance et mutations d'une société*, Toulouse, Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail, 1975-1976, I, 364-409, II, 883-916.

9. J. E. RUIZ-DOMÈNEC, «Introducción al estudio del crédito en la ciudad de Barcelona durante los siglos XI y XII», *Miscellanea Barcinonensia*, XLII, desembre 1975, 17-33. A. UDINA ABELLÓ, «Els empenyoraments al Pla de Barcelona en els segles XI i XII», dins *Historia urbana del Pla de Barcelona. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*, Barcelona, 1989, vol. 1, 261-275. J. M. SALRACH, «El mercado de la tierra en la economía campesina medieval. Datos de fuentes catalanas», *Hispania* LV, 191, 1995, 921-952.

10. Les relacions entre l'endeutament pagès, el crèdit i el mercat de la terra han estat objecte d'estudi de diverses reunions científiques internacionals: M. BERTHE (ed.), *Endettement paysan et crédit rural dans l'Europe médiévale et moderne: actes des XVII^{es} Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, Septembre 1995*, Toulouse, 1998; S. CAVACIOCCHI (dir.), *Il mercato della terra. Atti della «Trentacinquesima Settimana di studi» (5-9 maggio 2003)*, Grassano-Prato, Istituto di Storia Economica F. Datini, 2004.

11. F. MENANT, «Comment le marché de la terre est devenu un thème de recherche pour les historiens du Moyen Âge», dins L. FELLER i Ch. WICKHAM (dir.), *Le marché de la terre au Moyen Âge*, Roma, 2005, 196-199. F. MENANT, «Crisis de subsistencias y crisis agrarias en la Edad Media: algunas reflexiones previas», dins H. R. OLIVA HERRER i P. BENITO I MONCLÚS (ed.), *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2007, 51-53. Ph. R. SCHOFIELD, «Dearth, debt and the local land market in a late thirteenth-century village community», *Agricultural History Review* 45, 1997, 1-17.

passa a mans dels compradors. Quan el comprador és una institució eclesiàstica, els pagesos aloers esdevenen tinentes de l'explotació contra el pagament de rendes a parts de fruits, estipulades o no en l'acta de donació o carta precària. En la terminologia d'Amartya Sen, aquests actes reflecteixen un procés de *food entitlement decline*.

La metodologia que seguirem en la reconstrucció dels cicles de fam i carestia difereix de l'estudi del mercat de la terra o del crèdit en el sentit que no considerem el volum total de vendes i empenyoraments produïts i conservats, sinó únicament els documents que contenen informacions directes o indicis sobre situacions de carestia, fam i dificultats d'accés als aliments. Per a la selecció d'aquests actes hem considerat els elements següents:

1. La condició social o institucional dels actors.

a) Una proporció elevada dels empenyoraments i les vendes de parcel·les o explotacions agràries atorgades per parelles, amb fills o sense, són motivats per la carestia de blat. Un grup de documents especialment significatiu són les vendes atorgades per vídues usufructuàries de patrimoni marital o pels tutors legals amb l'objectiu de subvenir a les necessitats dels menors orfes, els drets dels quals eren protegits per la llei gòtica. Les circumstàncies que empenyen aquestes dones a alienar una part o la totalitat del patrimoni marital són invocades per imperatiu legal, per evitar una possible contestació, mitjançant la fórmula «propter necessitatem famis», o d'altres de similars, que sovint vehiculen breus relats orals espontanis, transcrits pels escriptors, sobre les circumstàncies individuals i familiars dels actors o el context general de carestia.¹²

b) La intervenció de comtes i vescomtes com a compradors o prestadors prop de les abadies protegides o de pagesos dels seus dominis testimonien una política dirigida a evitar l'abandó de les terres i l'emigració dels pagesos, i, per tant, futures caigudes de la producció. Algunes vendes encobreixen préstecs destinats a subvenir les necessitats imperatives de menjar o llavor per sembrar de les famílies pageses. Aquestes intervencions del poder públic són excepcionals i es produeixen en la fase crítica d'alguns cicles.

c) Les institucions eclesiàstiques, els hospitals i les institucions de caritat operen de manera sistemàtica mogudes per interessos polièdrics. Les compres de parcel·les i explotacions contra el lliurament de quantitats de diner o cereal a les famílies pageses testimonien tant una política de protecció de la pagesia, com l'in-

12. El capítol IV del títol III del llibre IV de la *Lex Visigothorum* autoritzava els tutors dels fills pupils a alienar una part de l'herència en cas que la seva subsistència es veiés amenaçada per la fam: «*Manifestum est enim quia precepit lex privilegia de pupillis et eorum tutoribus constituta, que continentur libro III^o, titulo III^o, capitulo III^o, quod si proveniat ut pupillus dum in tuitione est mortali languore vexetur quod de sibi debitis rebus iudicare elegerit, a decimo etatis suae anno habeat plenissimam potestatem...*» (Arxiu de la Corona d'Aragó [en endavant, ACA], Cancelleria [en endavant, C], Ramon Berenguer I, perg. 339, ed. FELIU-SALRACH, 1174-1175, doc. 657). Karolus ZEUMER (ed.), «*Leges Visigothorum Antiquiores*», *Monumenta Germaniae Historica* (en endavant, MGH), *Legum sectio I, Tomus I*, XXIII, Hannover, 1894.

terès de les institucions eclesiàstiques per ampliar el domini i estendre les xarxes de dependència i familiaritat amb els pagesos. L'amenaça de la fam empeny els pagesos a contractar el *victum et vestitum*, la *ratio* alimentària diària oferta pels monestirs contra la cessió de les seves propietats.

d) Les alienacions excepcionals de patrimoni d'institucions eclesiàstiques causades i justificades per la fam, com la del monestir de Sant Cugat del Vallès i la de la catedral de Barcelona de 1012,¹³ o la del monestir de Ripoll de 1054,¹⁴ són extremament significatives, ja que l'amputació de dominis eclesiàstics només es podia justificar i autoritzar en casos d'extrema necessitat. Els redactors d'aquests actes tenien especial cura d'incloure una breu descripció de les circumstàncies que obligaven a alienar al patrimoni. També ho són les intervencions del poder comtal prop dels monestirs protegits, com el document del gener de 1053 pel qual la comtessa Ermessenda destina 25 mancusos d'or a subvenir les necessitats dels monjos de Sant Pol del Maresme, «oprimits per la fam», a més de restaurar l'edifici abacial.¹⁵ Aquests documents assenyalen les fases àlgides d'algunes crisis frumentàries que afecten greument l'economia de les institucions eclesiàstiques.

2. El temps de les transaccions. El moment de formalització dels actes dins de l'any-collita és un indicatiu addicional de l'existència d'una relació entre les operacions de crèdit amb garantia immobiliària o les vendes de patrimoni i les necessitats dels pagesos aloers o dels habitants de la ciutat. La concentració d'empenyoraments i vendes els mesos d'hivern i primavera, del desembre al maig, fins a la soldadura,¹⁶ quan la fretura de cereals es feia sentir de manera més intensa com a conseqüència d'unes collites deficientes o d'una oferta insuficient en el mercat, és indicativa de la fase àlgida de la carestia. Els empenyoraments, generalment, precedeixen les vendes i són més propers al moment de les dificultats; moltes vendes corresponen, de fet, a execucions de penyores per impossibilitat dels propietaris de retornar el deute.

3. L'objecte empenyorat o venut. La importància o el valor econòmic del bé cedit és un altre indicador a tenir en compte per detectar dificultats de les famílies pageses o urbanes, reconstruir el cicle de la carestia i mesurar la gravetat relativa dels diferents cicles. L'empenyorament de parcel·les especialment productives –horts, vinyes i camps– és la manera habitual de remunerar el prestador. La collita de la parcel·la computa dins del *lucrum*, l'interès de la quantitat prestada (*simplum*), al qual s'afegeix habitualment una quantitat d'ordi o forment, que, normalment, resta

13. ACA, Cartulari de Sant Cugat del Vallès (en endavant, CSC), f. 202, doc. 631, ed. J. RIUS SERRA (ed.), *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*, 3 vol., Barcelona, CSIC, 1945-1947 (en endavant, RIUS), II, 88-89, doc. 442; Arxiu Capitular de Barcelona (en endavant, ACB), 1-1-331.

14. ACB, 1-4-187.

15. ACB, 1-1-876.

16. En les poblacions que depenen dels cereals per a la seva alimentació, la soldadura designa el període de l'any-collita que precedeix la collita, quan el blat de la collita anterior s'ha esgotat.

implícita dins del deute consignat a l'empenyorament (*inter simplio et lucrum*), però que, ocasionalment, s'explicita.¹⁷

Les vendes de parcel·les –horts, vinyes i camps– no tenen la mateixa significació que les alienacions d'alous que, per la descripció, corresponen a explotacions agràries, quan el mot *mas* encara no s'ha generalitzat. Aquestes liquidacions de patrimoni són conseqüència de processos d'endeutament de les famílies pageses i un índex de la gravetat de la fam. Les vendes de molins o drets sobre molins entre particulars o entre particulars i institucions eclesiàstiques són també excepcionals i es produeixen generalment en moments crítics del cicle.

4. La localització del bé. Relacionada amb el valor del bé cedit, la localització és cabdal per reconstruir la geografia de les dificultats i mesurar l'impacte diferencial de cada carestia sobre el territori. Les alienacions de parcel·les i explotacions localitzades al territori de Barcelona o l'entorn rural més proper (Vallès, Maresme, Baix Llobregat) són un indicador de que la crisi afecta la ciutat.

5. El blat com a valor i objecte de l'intercanvi.

a) Durant la segona meitat del segle X i al llarg del segle XI, als comtats catalans les vendes s'efectuen, majoritàriament, contra el pagament d'equivalents en espècie (*in rem valentem*) d'unitats monetàries de compte. A partir de la darrera dècada del segle X, el preu de les transaccions es fixa habitualment en mesures de pes de metalls preciosos (unces –*uncias*– i *pensas*) i en unitats de moneda d'or (*mancusos* i *mancusat*) i de plata (sous o soldades –*solidatas*–, diners o dinerades –*denariatas*–),¹⁸ que, com ha demostrat Félix Retamero, funcionen gairebé sempre com a unitats de valor comptable.¹⁹ El pagament efectiu es fa en numerari circulant, en espècie (ordi, forment, blat, vi, caps de bestiar) o de manera mixta, segons les proporcions expressades (o no) en l'acta.²⁰

Les vendes i els empenyoraments que consignen mesures de blat, vi o caps de bestiar es concentren, majoritàriament, al comtat de Barcelona i, entre els pagaments en espècie, el cereal (ordi, forment, *bladum*, *annonia*) predomina de manera aclaparadora sobre la resta de vitualles: només un 5,13% d'actes estipulen el lliurament de mesures de vi i un 4,22%, de caps de bestiar. D'altra banda, en aquestes transaccions els cereals, de la mateixa manera que el vi o el bestiar, semblen transcendir el concepte de valor d'intercanvi per esdevenir l'objecte mateix de l'intercanvi, de manera que tant podem afirmar que l'objecte de la venda és un bé immoble el preu del qual és el blat, com a la inversa. De fet, el predomini aclaparador de l'ordi en les transaccions que estipulen pagaments en cereal i la insistència que es

17. ACB, 1-2-1313, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 895.

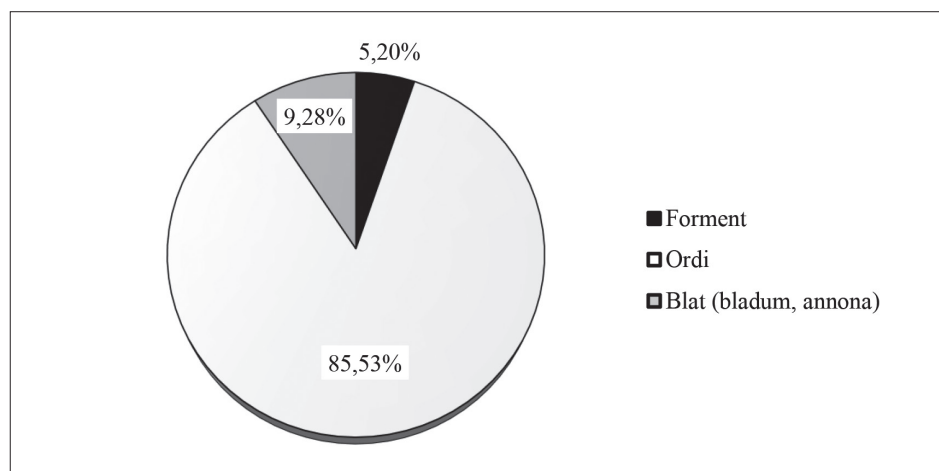
18. Per a les equivalències d'aquestes unitats, vegeu BONNASSIE, *La Catalogne...*, I, 376-389; G. FELIU, «Activitats econòmiques», *Història de Barcelona*, vol. 2., *La formació de la Barcelona medieval*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992, 226-227.

19. F. RETAMERO, «Els primers comptes catalans. Els números primerencs del feudalisme», dins M. BARCELÓ *et al.* (ed.), *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2003, 107-115.

20. Per a una anàlisi de l'evolució dels intercanvis de terres, vegeu BONNASSIE, *La Catalogne...*, I, 369-371, i II, taules VI (893) i VII (902-906), i gràfics VIII-XII (907-910).

lliuri «net i purgat», per tal de prevenir certes malalties,²¹ demostren que el que movia als actors a vendre o empenyorar les propietats era la necessitat de procurar-se reserves de cereals per al consum alimentari. En aquest sentit, el volum d'ordi mobilitzat, en relació al forment i a altres blats (gràfic 1), és un indicador de la proporció amb la qual, al segle XI, aquest cereal era consumit tant a la ciutat de Barcelona com al seu comtat i a la Catalunya interior, en consonància amb un patró social de consum que persisteix al segle XIV al món rural entre la població no privilegiada. En aquestes transaccions, per tant, la terra o la casa funcionaven, en la terminologia d'Amartya Sen, com un dret d'accés als aliments (*entitlement*). De fet, les propietats obtingudes per herència són un dels quatre tipus de títols vàlids o drets d'accés que contempla la teoria de la fam de Sen.²²

GRÀFIC 1
Cereals consignats en vendes i empenyoraments de béns
als comtats de Barcelona, Osona, Manresa i Girona (994-1100)
Volum total: 18.353 quarteres



Font: elaboració pròpia.

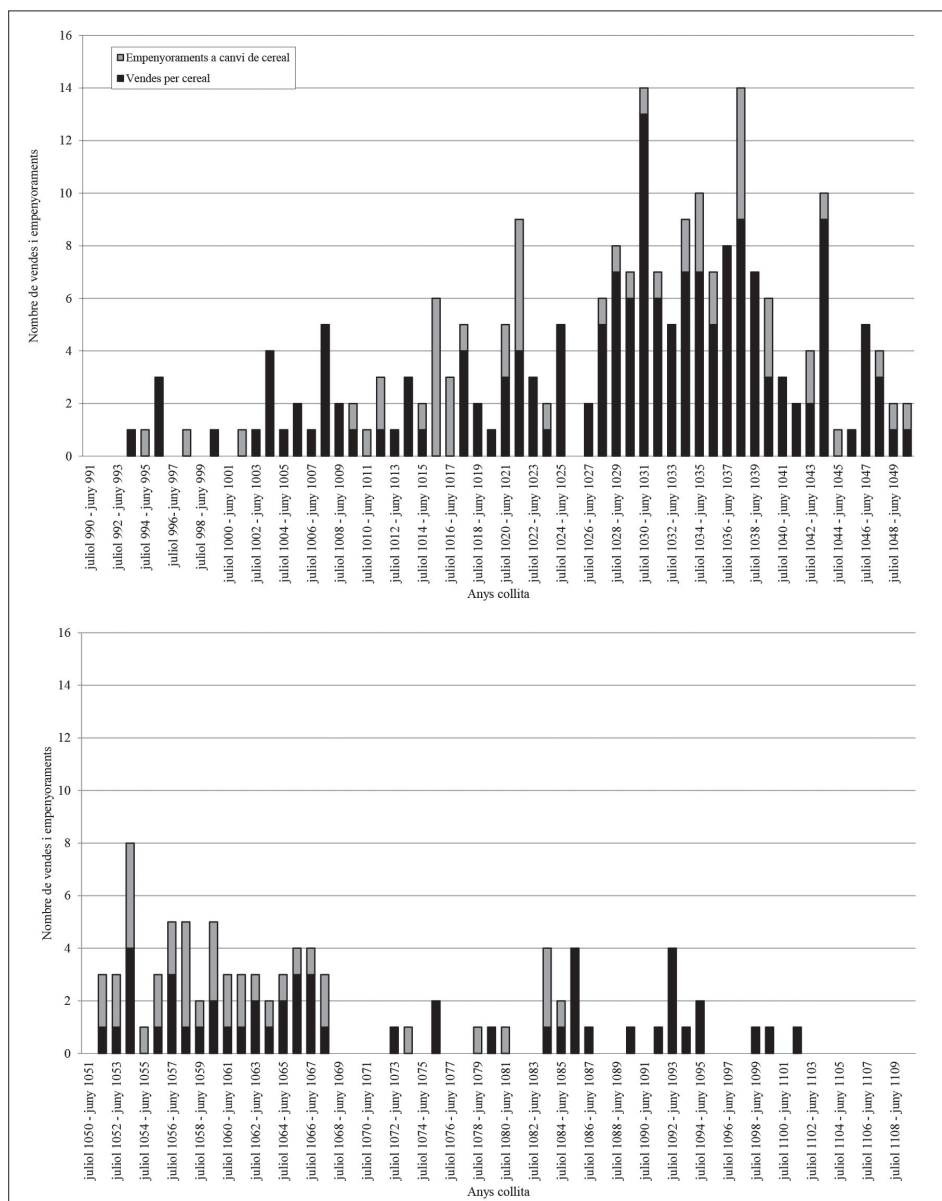
El nombre d'empenyoraments i de vendes a canvi d'ordi, forment, blat o *annonna* (gràfic 2) i, d'una manera especial, el volum de cereal mobilitzat en aquestes operacions (gràfic 3) són indicadors preciosos de les dificultats d'accés als cereals i de l'increment dels preus dels principals blats comercialitzats i consumits. Les transaccions a canvi d'ordi i forment tendeixen a concentrar-se en la

21. En especial, l'ergotisme, conegut també com a foc sagrat o foc de Sant Antoni, causat per l'ergot (*Claviceps purpurea*), un fong paràsit de la família dels clavicipitals: J. R. GÓMEZ FERNÁNDEZ, *Ignis sacer. Historia del cornezuelo del centeno*, Madrid, La Hoja del Monte, 2013.

22. Per a una anàlisi de l'evolució dels intercanvis de terres, vegeu BONNASSIE, *La Catalogne...*, I, 369-371, i II, taules VI (893) i VII (902-906), i gràfics VIII-XII (907-910).

fase àlgida de la carestia, i el volum de cereal mobilitzat pot ser un indicador de la gravetat de determinades crisis frumentàries.

GRÀFIC 2
Vendes i empenyoraments a canvi d'ordi, forment i blat
als Comtats de Barcelona, Osona, Manresa i Girona (990-1110)



Font: elaboració pròpia.

b) Tot i així, algunes operacions no semblen justificar-se per les necessitats d'autoconsum dels pagesos o dels habitants de la ciutat, sinó per l'estratègia dels intermediaris de procurar-se reserves de blat a l'engròs per revendre-les a la menuda quan el preu del cereal assoleixi els nivells més elevats. La desproporció entre la importància del bé venut o empenyorat i el volum del blat intercanviat delata la natura especulativa d'aquestes operacions, que cal diferenciar netament dels préstecs per al consum o de les vendes forçades per causa de fam. Algunes compres avançades de grans quantitats de gra preludien la fase àlgida de la crisi frumentària. Formalitzades poc després de les messes –els mesos de setembre i octubre–, aquestes operacions són la punta de l'iceberg dels grans moviments especulatius del mercat del gra que precedeixen les caresties més greus.

La datació dels documents és una qüestió que afecta de manera central els objectius i el mètode d'aquesta recerca. Fins al concili de Tarragona de 1180, els documents catalans es dataven, majoritàriament, pel calendari romà i pels anys de regnat dels reis francs i, secundàriament, per l'any de l'Encarnació o d'ambdues maneres alhora. Els problemes plantejats pel sistema cronogràfic dels reis francs han estat llargament analitzats i discutits pels especialistes a mesura que avançaven els projectes d'edició de documents catalans del període.²³ L'ús de diversos sistemes de datació en uns mateixos documents ha posat al descobert un nombre elevat d'incoherències a tots els comtats catalans i, d'una manera especial, als comtats d'Urgell i de Pallars, on s'observa més inseguretat i els escriptors apliquen normatives o tradicions diferents a les dels comtats orientals. La conclusió que n'extreu Gaspar Feliu és que no podem estar segurs de l'exactitud de les datacions dels documents d'època carolíngia i comtal, i que cal considerar l'existència d'un percentatge d'errors dels escriptors.²⁴ Aquestes qüestions han de ser tingudes en compte en la reconstrucció d'una cronologia de les crisis frumentàries que pretén ser precisa, però no plantegen una objecció invalidant ni de l'objectiu ni del mètode emprat. Com a contrapunt, cal posar en relleu els avantatges del sistema emprat en els documents catalans per a la datació precisa d'informació econòmica per comparació amb altres sistemes cronogràfics és un sistema rigorós pel que fa a l'ús del calendari julià, es manté estable en el temps (fins 1180) i és emprat homogèniament als territoris governats pels comtes de Barcelona, on es produïren milers de documents.

23. G. FELIU I MONTFORT, «La cronología según los reyes francos en el condado de Barcelona (siglo X)», *Anuario de Estudios Medievales* 6, 1969, 441-463. Mundó corroborà la hipòtesi de Gaspar Feliu segons la qual, a partir de l'any 1000, els documents catalans utilitzaven la data de Sant Joan com a canvi d'any de regnat, en comptes de la de l'inici del regnat del rei franc. A. M. MUNDÓ, «La datació pels documents del rei Robert a Catalunya», *Anuario de Estudios Medievales* 4, 1967, 13-34; «El concili de Tarragona de 1180: dels anys dels reis francs als de l'Encarnació», *Analecta Sacra Tarraconensia. Actes del I Congrés d'Història de l'Església Catalana*, 1994, XXIII-XLIII. J. BAUCCELLS I REIG, «La cronologia a Catalunya en general i a Barcelona en particular», *Rubrica, Palaeographica et diplomatica studia* VII, 1998, 7-99. G. FELIU, «Cronologia», dins FELIU-SALRACH, vol. I, 145-172.

24. G. FELIU, «Cronologia...», I, 145-149 i 171.

3. *Reconstrucció dels cicles i conjuntures frumentaris: 990-1090*

3.1. CRONOLOGIA DE LES CRISIS DE CICLE CURT (CARESTIES I FAMS)

En la reconstrucció dels cicles de crisi frumentària que afectaren els territoris governats pels comtes de Barcelona entre el anys 990 i 1090 hem tingut en compte especialment els aspectes següents: la delimitació de l'inici, el final i la fase crítica de cada cicle; la distinció entre fases de carestia i de carestia aguda, per a les quals reservem el terme fam, segons el criteri que preval actualment en la historiografia;²⁵ l'establiment de la geografia de les dificultats de cada cicle (distingint entre caresties documentades a tots els territoris governants pels comtes de Barcelona, a un determinat comtat o a la ciutat de Barcelona i el seu entorn); i, finalment, les conseqüències de les fams i les respostes excepcionals als episodis de fam.

995-996. Entre el febrer de 995 i el juny de 996, diverses vendes i empenyora-ments de parcel·les situades al territori de Barcelona, al Vallès, al Penedès i a Osona per quantitats d'ordi i forment apunten a un context de carestia.²⁶

1001-1002. Una greu carestia colpeja els comtats catalans entre el desembre de 1001 i l'abril de 1002.²⁷ Després de la collita de 1001, els pagesos aloers de Sant Joan Despí i Sant Feliu de Llobregat es veuen obligats a cedir els seus aous al monestir de Sant Cugat del Vallès. Les donacions d'alous localitzats al pla del Llobregat permeten situar el moment àlgid de les dificultats entre el 19 de març i el 6 d'abril de 1002.²⁸ El maig de 1002, la carestia sembla superada a l'entorn de Barcelona, tot

25. M. BOURIN i F. MENANT, «Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale», dins M. BOURIN, J. DRENDEL i F. MENANT (ed.), *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée Occidentale*, Roma, École Française de Rome, 2011, 11-16. T. P. NEWFIELD, «The contours, frequency and causation of subsistence crises in Carolingian Europe (750-950 CE)», dins P. BENITO I MONCLÚS (ed.), *Crisis alimentarias en la Edad Media: modelos, explicaciones y representaciones*, Lleida, Milenio, 2013, 123-124. Ph. SLAVIN, «Climate and famines: a historical reassessment», *WIREs Clim Change* 7, 2016, 433-434, DOI 10.1002/wcc.395.

26. ACA, Monacals (en endavant, M), perg. 34, ed. PUIG I USTRELL, doc. 82. ACA, C, Ramon Borrell, perg. 13, ed. FELIU-SALRACH, 284-285, doc. 12. Arxiu Capitular de Vic (en endavant, ACV), calaix 6, perg. 16, ed. E. JUNYENT I SUBIRÀ, *Diplomatari de la catedral de Vic. Segles IX-XI*, Vic, Patronat d'Estudis Ausonencs, 1980, doc. 592. ACB, perg. 1-3-67, ed. FÀBREGA, doc. 282. ACA, C, Ramon Borrell, perg. 23, ed. FELIU-SALRACH, 294-295, doc. 22.

27. ACA, M, Sant Llorenç del Munt, perg. 41, ed. PUIG I USTRELL, 764-766, doc. 104. ACA, M, Sant Benet de Bages, perg. 11. ACA, C, Ramon Borrell, perg. 60, ed. FELIU-SALRACH, 335, doc. 61. ACA, M, Sant Llorenç del Munt, perg. 42, ed. PUIG I USTRELL, 766-767, doc. 105. ACA, C, Ramon Borrell, perg. 63, ed. FELIU-SALRACH, 338-339, doc. 64. ACA, M, Sant Benet de Bages, perg. 14. ACV, caixa 6, núm. 1314, ed. ORDEIG, 12, doc. 665. ACA, M, Sant Benet de Bages, perg. 15.

28. ACA, CSC, f. 243, doc. 758, ed. RIUS, II, 13-14, doc. 366. ACA, CSC, f. 242v, doc. 757, ed. RIUS, II, 14-15, doc. 367. ACA, CSC, f. 261, doc. 803, ed. RIUS, II, 15, doc. 368. ACA, CSC, f. 264, doc. 817, ed. RIUS, II, 16, doc. 369. ACA, CSC, f. 242v, doc. 756. ACA, M, Sant Cugat del Vallès, perg. 92, ed. RIUS, II, 17-18, doc. 371.

i que entre el febrer i l'abril de 1003 les dificultats persisteixen a la Catalunya interior (Manresa i Osona).²⁹

1004-1005. L'hivern de 1004, la carestia torna a manifestar-se al comtat d'Osona, al Vallès i al territori de Barcelona.³⁰ Els mesos de març i abril de 1005 es documenten dificultats a Girona, al Vallès i al territori de Barcelona.³¹

1007-1008. Un nou cicle de carestia s'inicia després de la collita de 1007 i assolix el seu moment crític entre l'octubre del mateix any i la primavera de 1008. Es registren dificultats al Bages,³² a Osona,³³ al Vallès,³⁴ a l'entorn de Barcelona³⁵ i al Penedès.³⁶

1009-1010. Durant la tardor de 1009 i l'hivern de 1010 es detecten indicis de carestia al Vallès i prop de Barcelona.³⁷

1011-1014. Les dificultats tornen a aflorar prop de Barcelona l'octubre de 1011 i culminen en una greu crisi frumentària entre el gener i l'abril de 1012. Les transaccions formalitzades la tardor de 1011 i l'hivern de 1012 contra quantitats modestes d'ordi i de forment reflecteixen la preocupació de les parelles de pagesos aloers i de les vídues amb fills per proveir-se de vitualles.³⁸ En aquest mateix context, l'empenyorament d'un mas situat a Reixac, a la vil·la de Ventenac, fet el 31 d'octubre de 1011 per Ised i la seva muller Olvígia al barceloní Trasoer per la quantitat de 616 quarteres d'ordi, 6 sesters de forment i 8,5 mancosos³⁹ no sembla justificar-se únicament per les necessitats d'avituallament d'aquesta família de propietaris rurals i apunta a una operació especulativa.

En la fase crítica de la carestia, l'abril de 1012, els monestirs de Sant Cugat del Vallès i Sant Benet de Bages adquireixen la propietat d'alous, molins i masos de

29. Arxiu Capitular de Solsona (en endavant, ACS), perg. 26, ed. A. LLORENS, «Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona», *Urgellia* 11, 1992-1993 (en endavant, LLORENS), 341, doc. 29. ACA, M, Sant Benet de Bages, perg. 21. ACV, caixa 6, núm. 1315, ed. ORDEIG, 23, doc. 673.

30. ACA, C, Ramon Borrell, perg. 70, ed. FELIU-SALRACH, 348, doc. 73. ACV, calaix 6, núm. 2136, ed. ORDEIG, 26-27, doc. 678. ACB, 1-4-11, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 43. ACV, caixa 6, núm. 1318, ed. ORDEIG, 30, doc. 683.

31. Arxiu Diocesà de Girona (en endavant, ADG), Cartoral de Carlemany, 267b-268a, ed. J. M. MARQUÈS, *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1993 (en endavant, MARQUÈS, *Cartoral*), 164-165, doc. 72. ACA, CSC, f. 74, doc. 291, ed. RIUS, II, 45, doc. 397. ACA, M, Sant Benet de Bages, perg. 41.

32. ACA, M, Sant Benet de Bages, perg. 57, 59, 60, 61, 62, 65 i 66.

33. ACV, caixa 6, núm. 811, ed. ORDEIG, 49, doc. 704.

34. ACB, 1-4-16, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 95.

35. Arxiu Històric Comarcal de Terrassa (en endavant, AHCT), perg. 1-15, ed. PUIG-RUIZ-SOLER, 230, doc. 16. ACA, C, Ramon Borrell, perg. 88, ed. FELIU-SALRACH, 368-370, doc. 91. ACA, CSC, f. 179v, doc. 576, ed. RIUS, II, 60-61, doc. 413. ACA, CSC, f. 73, doc. 286, ed. RIUS, II, 61-62, doc. 415. ACA, CSC, f. 74v, doc. 295, ed. RIUS, II, 62-63, doc. 416.

36. ACA, CSC, f. 180, doc. 577, ed. RIUS, II, 63, doc. 417.

37. ACA, M, sense procedència, perg. 110. ACB, 1-4-21 ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 135.

38. ACV, caixa 6, núm. 2139, ed. ORDEIG, 79, doc. 731. ACB, 1-1-1919, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 172.

39. AHCT, I-16, ed. PUIG-RUIZ-SOLER, 231-232, doc. 17.

pagesos aloers en dificultats a canvi d'ajudes puntuals o de la provisió de vitualles i reserves de blat.⁴⁰ No és sorprenent que els mateixos monestirs pateixin els efectes de la fam, com a conseqüència de la caiguda de les seves rendes agràries o de l'increment de les necessitats de provisions que han d'afrontar. El 26 de gener de 1012 l'abat Guitard de Sant Cugat cedeix en alou al prevere Guadall la meitat del castell de Clariana, amb la missió de repoblar-lo, i rep, a canvi, 5 unces d'or, que destina a les necessitats d'intendència de l'abadia «in tempore caro».⁴¹ Un altre acte absolutament excepcional confirma la gravetat de la fam de 1012 i l'impacte que va tenir sobre l'economia de les grans institucions eclesiàstiques. El 4 de març de 1012, «in tempore gravi sterelitatis aflicxo», el bisbe Deusde de Barcelona, juntament amb el conjunt de canonges de la catedral, cedeix una part del patrimoni que l'Església de Barcelona posseeix al Vallès a un noble del llinatge comtal anomenat Guitard Arnau. Aquest home ric lliura a la mitra la suma de 15 unces d'or («ter quinas uncias auri concti pleniter trutinatas»), que són destinades a subvenir a les necessitats de l'almoïna de la canongia, fundada el 1009.⁴²

Les vendes d'alous, masos i parcel·les es multipliquen els mesos del febrer al maig de 1013 al Vallès⁴³ i als comtats d'Osona⁴⁴ i Manresa.⁴⁵ En aquestes contrades, les dificultats continuen sense treva la tardor i arriben al seu moment àlgid l'hivern de 1014, quan els efectes de la carestia es deixen sentir plenament als voltants de Barcelona.⁴⁶ L'hivern de 1015 torna a ser dolent al comtat de Manresa, on, entre el febrer i el juny, es concentren nombroses vendes de masos i molins.⁴⁷

1016-1018. Entre el gener i l'abril de 1016 les dificultats reapareixen al Vallès i al Maresme,⁴⁸ al Baix Llobregat i al Penedès.⁴⁹ Prop de Barcelona, una operació preludia les necessitats de llavor i d'ordi per al consum del nou any-collita: el 26 de setembre de 1016, Martes i la seva muller Ermetruda empenyoren a Sendred dues mujades de vinya al terme de Sant Martí de Provençals, al lloc Porquers, a canvi de 8 cafissos d'ordi.⁵⁰

40. ACA, CSC, f. 255, doc. 783, RIUS, II, 91, doc. 445. ACA, M, Sant Benet de Bages, perg. 90.

41. «[...] et insuper addedisti nobis in nostra necessitate in tempore caro ad nostra sustentatione atque alimenta [...]» (ACA, CSC, f. 202, doc. 631, ed. RIUS, II, 88-89, doc. 442).

42. ACB, 1-1-331.

43. ACA, M, sense procedència, perg. 123; ACA, M, perg. 63, ed. PUIG I USTRELL, doc. 147.

44. ACV, caixa 6, núm. 822, ed. ORDEIG, 83, doc. 737.

45. ACA, M, Sant Benet de Bages, perg. 95 i 96.

46. ACB, *Libri Antiquitatum* (en endavant, LA), II, n. 679, f. 216d-217a, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 208. ACA, C, Ramon Borrell, perg. 108. ed. FELIU-SALRACH, 395-396, doc. 109. ACB, LA, II, f. 191, doc. 572, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 215.

47. ACV, caixa 6, núm. 1346, ed. ORDEIG, 97-98, doc. 752; ACV, caixa 6, núm. 1373 bis, ed. ORDEIG, 98-99, doc. 753. ACA, M, Sant Benet de Bages, perg. 112 a, 112 b, 114 i 115. ACV, caixa 6, núm. 1610. ACA, M, Sant Benet de Bages, perg. 125, ed. ORDEIG, 182, doc. 850.

48. ACV, caixa 6, núm. 189, ed. ORDEIG, 110, doc. 767. ACB, 1-1-2420, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 250. ACV, caixa 6, núm. 1350, ed. ORDEIG, 110-111, doc. 768.

49. ACS, perg. 41, ed. LLORENS, 353, doc. 45. ACA, M, perg. 131, ed. RIUS, II, 108, doc. 461.

50. ACB, 1-1-2251 (a), ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 259.

La crisi frumentària assoleix la seva fase crítica entre l'abril i el setembre de 1017 al Bages,⁵¹ al Vallès,⁵² al Maresme,⁵³ al territori de Barcelona⁵⁴ i al Penedès.⁵⁵ La fam provoca l'endeutament i l'empobriment de nombroses famílies pageses i la ruptura de solidaritats familiars.⁵⁶ Una venda copiada als *Libri Antiquitatum* revela que la necessitat havia empès els habitants del comtat de Barcelona a marxar cap a altres regions. El 21 d'octubre de 1017, Especiosa i el seu fill Bonhom venen a Goltred una peça de terra situada al Vallès, a Albinyana i Reixac, pel preu d'un mancús i 4 sous de diners, que aquest els havia prestat «pro ipsa necessitate qui fui in ipso anno quando homines exierunt de comitato Barchinona et fuerunt in alias regiones».⁵⁷ Si tenim en compte que la major part dels préstecs amb penyorament formalitzats durant la tardor, l'hivern o la primavera eren atorgats amb termini de reemborsament per Sant Feliu (1 d'agost), l'èxode al qual al·ludeix la venda hauria tingut lloc, molt probablement, entre els mesos d'abril i juliol del mateix any, tot i que no podem descartar del tot que es refereixi a un episodi anterior. És possible que a aquest mateix episodi es refereixi l'èxode dels pagesos de la marca del comtat d'Osona al Tolosà que documenta la concessió dels castells de Montbui, Ocelló i Tous atorgada el 1023 pel bisbe Oliva de Vic al fill del veguer d'Oló, el levita Guillem, senyor de Mediona, per tal de restaurar-los i repoblar-los. La concessió explica que aquests territoris s'havien desertitzat i despoblat perquè una greu carestia, causada per una sequera, havia forçat a molts pagesos a marxar al Tolosà.⁵⁸

El maig de 1017, poc després de la mort de Ramon Borrell, la comtessa vídua Ermessenda i el seu fill Berenguer Ramon I actuen com a prestadors de blat de

51. ACA, M, Sant Benet del Bages, perg. 133.

52. ACB, LA, II, f. 189, doc. 561, f. 199, doc. 606, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 282,

53. ACA, CSC, f. 312, doc. 936, ed. RIUS, II, 118-119, doc. 469.

54. ACB, 1-4-51, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 284.

55. ACA, M, Sant Cugat del Vallès, perg. 133, ed. RIUS, II, 114, doc. 465.

56. El testimoni d'Olovara és colpidor. L'11 de gener de 1018 aquesta propietària, juntament amb el seu marit, fa donació al monestir de Santa Maria de Sarrateix d'un alou situat al comtat de Berga, al terme del castell de Viver, «propter metum famis, quia venit super me angustia et dereliquerunt me filii mei et filiae et omnes propinqui mei, et deffecta sum usque ad mortem donec apprehendit me dominus Rainardus abba et monachi Sanctae Mariae in helemosina Sanctae Mariae» (J. BOLÒS, *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2006, 143-144, doc. 66).

57. ACB, LA, II, f. 179r-v, doc. 521.

58. «Manifestum est enim quia haccidit sterilitas famis et inopia siccitatis huic nostre regionis; propterea plurimi ex cultoribus petierunt Tolosanum, et pro hac necessitate maxima pars terre nostre venit in vastatione heremi, maxime que ipsa marcha prefate sedis nostre, scilicet chastrum Montebovi et Tous, cum terminis et adiacenciis illorum [...]» (ACV, VIII, núm. 114, caixa 9, Episcopologi, II, núm. 30, ed. E. JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat Oliba*, Barcelona, 1992, 121-126, doc. 77 i 78). Per a la discussió de la datació d'aquest episodi, vegeu P. BENITO I MONCLÚS, *Retour au Toulousain. Famines graves, exode et persistance de la famine en Catalogne à l'époque du comte Raimond Borrell (1000-1018)*, dins C. DENJEAN (ed.), *Sources sérielles et prix au Moyen Âge*, Tolosa, CNRS - Université de Toulouse-Le Mirail, 2009, 70-72.

famílies pageses necessitades en una mesura pública contra la carestia sense precedents coneguts i, en tot cas, excepcional abans del segle XIII.⁵⁹

Els mesos del febrer al maig de 1018, diverses vendes i empenyoraments contra quantitats d'ordi testimonien la persistència de dificultats a Osona, al Bages, al Vallès i al Penedès.⁶⁰

1021-1022. Una altra greu crisi frumentària colpeix, entre el gener de 1021 i el març de 1022, el territori de Barcelona, el Vallès, el Maresme i els comtats de Manresa, Osona i Girona.⁶¹ El gener de 1021, als inicis de la fase crítica del cicle, el jueu barceloní Benvingut empenyora a Ermeniarda dues parellades de terra situades prop de les muralles de Barcelona, a Santa Maria del Pi i a l'Estany, per 38 cafissos d'ordi. Pierre Bonnassie ja havia advertit la natura especulativa d'aquesta operació,⁶² formalitzada en el moment en què el preu de l'ordi assoleix nivells molt elevats en el mercat barceloní: 1 mancús la quarta, mesura equivalent a 32 quarteres.⁶³ La greu crisi frumentària impedeix al comte Ramon Berenguer I retornar a l'abat Bonús de la canongia de Barcelona 6 cafissos d'ordi que aquest li havia prestat; prèvia intervenció del jutge Bonfill Marc, Bonús aconsegueix el retorn de la penyora de mans del comte, un alou situat prop de Barcelona, a Montjuïc, que el 5 de setembre ven a Ramon Guifré per 18 mancusos d'or cuit, l'equivalent dels 6 cafissos prestats.⁶⁴

1024-1025. La carestia retorna, pràcticament sense solució de continuïtat, entre el febrer de 1024 i el juny de 1025 a l'entorn de Barcelona, al Vallès i als comtats de Manresa i Osona.⁶⁵

1029-1031. El juny de 1028 s'inicia un nou cicle de crisi frumentària que, en la fase crítica, entre el gener de 1029 i l'abril de 1031, colpeja durament el territori de

59. ACA, M, Sant Benet de Bages, perg. 133.

60. ACV, Episcopologi, VIII, núm. 83, ed. ORDEIG, 126-127, doc. 787. ACV, caixa 6, núm. 1358, ed. ORDEIG, 127, doc. 788. ACA, M, Sant Benet de Bages, perg. 135. ACA, M, Sant Llorenç del Munt, perg. 73, ed. PUIG I USTRELL, 860-861, doc. 175. ACA, C, Ramon Berenguer I, perg. 6, ed. FELIU-SALRACH, 419, doc. 127. Biblioteca de Catalunya (en endavant, BC), Arxiu, perg. 2045, ed. PUIG I USTRELL, 861-862, doc. 176.

61. ACA, M, sense procedència, perg. 147, 151, 153, 155 i 156. ACB, 1-4-60, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 333. ACA, C, Ramon Berenguer I, perg. 35, ed. FELIU-SALRACH, 456-457, doc. 153. ACB, 1-1-327. ACB, 1-4-63, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 337 i 340. ACB, 1-1-828. ACA, M., perg. 86, ed. PUIG I USTRELL, doc. 194. ACB, 1-4-61, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 346.

62. BONNASSIE, *La Catalogne...*, I, p. 431.

63. «[...] quia hodie potest venundari quarta una ordeï mancusum unum»: ACB, 1-1-2431, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 334.

64. ACB, 1-1-871, ed. Baucells-*et al.*, doc. 357.

65. ACV, calaix 6, núm. 1369 bis, ed. ORDEIG, 175-176, doc. 841. ACB, LA, II, f. 88, doc. 262, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 374. ACB, 1-2-888, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 381. ACV, calaix 6, núm. 1372 bis, ed. ORDEIG, 178, doc. 844. ADB, Resum del fons de pergamins distribuïts per lletres, 4, núm. 613, lletra C, ed. ALTURO, 32-33, doc. 26. British Library, Department of Manuscripts, Additional Charters, perg. 62630, ed. PUIG I USTRELL, doc. 201. ACV, calaix 6, núm. 852 (b), ed. ORDEIG, 182-183, doc. 851.

Barcelona, el Vallès, Manresa, Osona i Girona, on es registren nombrosos empenyoraments i vendes per ordi i forment, i donacions «propter necessitatem famis».⁶⁶

1034-1035. Gairebé sense solució de continuïtat amb el cicle anterior, la carestia persisteix després de la collita de 1033 i assoleix la fase crítica entre el gener de 1034 i el juny de 1035 a la ciutat de Barcelona, al Vallès i als comtats de Manresa, Osona i Girona.⁶⁷ El març de 1035, el bisbe de Girona es veu obligat a empenyorar una parcel·la perifèrica dels seus dominis, un alou que té prop de Barcelona, a Sant Andreu de Palomar, a canvi de 12 unces d'or.⁶⁸

1037-1039. Entre el gener de 1037 i la soldadura de 1039, la fam colpeja la ciutat i el comtat de Barcelona.⁶⁹ El 24 de març de 1038, el sester de forment (= 8 quarteres)

66. ACB, LA, II, f. 19, doc. 646, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 420. ACA, C, Ramon Berenguer I, perg. 66, ed. FELIU-SALRACH, 513-514, doc. 193. ACB, 1-1-2337; LA, II, f. 8, doc. 25. ACB, LA, II, f. 7, doc. 21, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 431. ASD, llibre 20, núm. 51, S 1, 28-29, ed. MARQUÈS, *Sant Daniel de Girona*, doc. 10. ADB, carp. 3A, perg. 62, fons de Santa Eulàlia del Camp, ed. ALTURO, 35-36, p. 30. ACB, 1-4-86. ACB, 1-4-78 (b), ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 435 i 442. BC, Arxiu, perg. 2083, ed. PUIG I USTRELL, doc. 220. ACV, calaix 6, núm. 1387, ORDEIG, 206, doc. 881. ACB, perg. 1-4-87, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 440. ACA, M, perg. 96, ed. PUIG I USTRELL, 221, i perg. 170. ADB, carp. 3A, perg. 152, fons Santa Eulàlia del Camp, ed. ALTURO, 36-37, doc. 31. ACB, LA, III, f. 75, doc. 204, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 447. ACB, 1-4-96, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 448. BC, Arxiu, perg. 2091 i 2064, ed. PUIG I USTRELL, 224 i 225. ACB, 1-1-2127, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 449. ACB, perg. 1-2-965, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 451. BC, Arxiu, perg. 2123, ed. PUIG I USTRELL, doc. 228. ACV, calaix 6, núm. 861, ed. ORDEIG, 210, doc. 885. ACB, perg. 1-4-91, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 453. ACB, 1-1-2398. ACB, perg. 1-4-92, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 455. ACB, perg. 1-4-94, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 457. ACV, calaix 6, núm. 840, ed. ORDEIG, 210-211, doc. 886. ACA, M, Sant Benet del Bages, perg. 201. ACB, perg. 5-1-3070 (a). ACB, 1-1-2304, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 460 i 463.

67. ACA, C, Ramon Berenguer I, perg. 110, ed. FELIU-SALRACH, 572-573, doc. 232. ACB, perg. 1-1-1195. ACB, LA, II, f. 97, doc. 296. ACB, LA, II, f. 79, doc. 229. ACB, LA, II, f. 212, doc. 662. ACB, LA, II, f. 203, doc. 623. ACB, LA, II, f. 40, doc. 110, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 500, 501, 502, 503 i 506. ACA, M, Sant Benet del Bages, perg. 228. ACB, 1-1-1504; LA, II, f. 81, doc. 241, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 518. BC, Arxiu, perg. 2124, ed. PUIG I USTRELL, doc. 246. ACV, calaix 9, episc. I, núm. 84, ed. ORDEIG, 257-258, doc. 929. ADG, Cartoral de Carlemany, 264b-265a, Marquès, Cartoral, 198-209, doc. 89. ACA, M, Sant Benet del Bages, perg. 229. ACB, 1-1-2129, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 521. ADG, Cartoral de Carlemany, 265a-266a, ed. MARQUÈS, *Cartoral*, 199-200, doc. 90. Arxiu del Castell de Vilassar, perg. 7-7-54 i 7-7-29. BC, Arxiu, perg. 2044, ed. PUIG I USTRELL, doc. 249. ACB, perg. 1-4-100 (b), ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 528. «Dagobertus, necessitate famis et inopia detentus»: ACA, M, Sant Cugat del Vallès, perg. 187, ed. RIUS, II, 200-201, doc. 542.

68. ADG, Cartoral de Carlemany, 115, ed. MARQUÈS, *Cartoral*, 201, doc. 91.

69. ACB, LA, II, f. 220, doc. 694, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 542. ACA, M, Sant Benet del Bages, perg. 245. ACV, calaix 6, núm. 1398, ed. ORDEIG, 279, doc. 954. ACB, LA, II, f. 214, doc. 670. ACB, LA, II, f. 207, doc. 643. ACB, LA, II, f. 81, doc. 236. ACB, perg. 1-4-112. ACB, perg. 3-27-442, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 548, 547, 551, 552 i 555. BC, Arxiu, perg. 2010, ed. PUIG I USTRELL, doc. 274. ACB, perg. 1-1-2518, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 557. ACB, perg. 1-2-1219, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 558. ACA, Generalitat, perg. 7. ACB, LA, II, f. 160, doc. 462. ACA, M, Montserrat, perg. 41, Altés, doc. 163. BC, Arxiu, perg. 2119, ed. PUIG I USTRELL, doc. 265. BC, Arxiu, perg. 2017, ed. PUIG I USTRELL, doc. 266. ACA, M, perg. 113 bis, ed. PUIG I USTRELL, doc. 267. ACA, C, Ramon Berenguer I, perg. 21, ed. FELIU-SALRACH, 609-610, doc. 263. ACA, M, perg. 120, ed. PUIG I USTRELL, doc. 270. ACA, M,

arriba a valer 1 mancús d'or en una situació qualificada de «magna sterilitas».⁷⁰ Els hiverns de 1038 i 1039, diversos empenyoraments i vendes de parcel·les localitzades al territori de Barcelona revelen situacions de gran dramatisme entre les vídues amb pupils.⁷¹ El 23 de febrer de 1039, Ermetruda i la seva filla Bonadona cedeixen al prevere Geribert una minúscula peça de terra d'un destre d'ample que tenen al terme de Vilapicina, a canvi d'1,5 quarteres d'ordi, una cabra i una aimina de vi «per gran necessitat, perquè les venedores no tenien altra cosa per menjar i beure que les herbes dels camps».⁷² Les conseqüències de la fam a la ciutat són encara perceptibles el juny de 1040, quan la vídua Bona ven a Orús la casa i la torre que posseeix a Barcelona, prop de la catedral, per no haver-li pogut tornar els 26 sesters d'ordi i 1 mancús d'Enees que li havia manllevat.⁷³

1043-1044. Els mesos de febrer, agost i octubre de 1043, diverses vendes d'alous localitzats al territori de Barcelona, al Vallès, al Maresme i a Osona contra el pagament de quantitats de cereals apunten a una nova carestia, que persisteix entre els mesos de gener i abril de 1044.⁷⁴

1047-1048. Una carestia d'intensitat similar a l'anterior es registra en aquesta mateixa geografia l'hivern de 1047 i entre el setembre de 1047 i el maig de 1048.⁷⁵

Sant Benet del Bages, perg. 247. ACA, C, Ramon Berenguer I, perg. 22, ed. FELIU-SALRACH, 609-610, doc. 264. BC, Arxiu, perg. 2126, ed. PUIG I USTRELL, doc. 289. ACA, M, sense procedència, perg. 205. BC, Arxiu, perg. 2025, ed. PUIG I USTRELL, doc. 282. ADG, Cartoral de Carlemany, 248b-249b, Marquès, Cartoral, 212-213, doc. 99. ACA, M, perg. 124, ed. PUIG I USTRELL, doc. 283. BC, Arxiu, perg. 2127, ed. PUIG I USTRELL, doc. 297.

70. ACB, 1-4-115, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 567.

71. El 24 de març de 1038, Riquel i els seus fills pupils, «relictos ab utroque parente et non fuit qui eos sustentasset nec gubernasset, sed cito invasit eos magna sterilitas et famis angustie ita ut pene mortis ad propria perhilitari ceperant», empenyoren a Donús Geribert una vinya situada al territori de Barcelona, a Vilapicina, per 1 mancús d'or, equivalent a un sester de forment (ACB, 1-4-115). El 5 de maig del mateix any, Riquel empenyora dues peces de terra situades al mateix lloc per 1 mancús d'or i 2 sesters d'ordi que deu al seu gendre Sunyer (ACB, 1-2-1276; LA, II, f. 82, doc. 240, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 568).

72. «Et est ipsa terra venduda per grandine necessitatis ut illas vinditricas non abent nichilque manducare neque bibere nisi erbas de ipsos campos» (ACB, LA, II, f. 84r, d. 247, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 572).

73. ACB, perg. 1-4-123, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 588.

74. «[...] et ec vindimus propter necessitatem famis per persecucione petrarum»: ADB, carp. 3A, perg. 109, fons de Santa Eulàlia del Camp, ed. ALTURO, 51-52, doc. 48. ACB, LA, II, f. 225, doc. 709. ACB, 1-1-878(a), ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 637 i 639. ACA, M, Sant Benet del Bages, perg. 265. ACA, M, perg. 142, ed. PUIG I USTRELL, doc. 324. ACB, LA, II, f. 205, doc. 632. ACB, LA, II, f. 189, doc. 565. ACB, LA, II, f. 224, doc. 706. ACB, perg. 1-2-1287, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 650, 651, 653 i 656. AHCT, perg. I-36, Puig-Ruiz-Soler, 254-255, doc. 37. ACB, perg. 1-4-134, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 658. Arxiu del Castell de Vilassar, perg. 7-7-50. ACB, LA, II, f. 88, doc. 265. ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 665. ACV, calaix 6, núm. 979, ed. ORDEIG, 349-350, doc. 1032.

75. BC, Arxiu, perg. 2129, ed. PUIG I USTRELL, doc. 337. ACA, M, perg. 151, ed. PUIG I USTRELL, doc. 338. ACB, LA, II, f. 205, doc. 635. ABC, perg. 1-4-150, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 712 i 714. ACA, M, sense procedència, perg. 244. «Et fecimus hoc pro necessitate famis»: ACB, LA, II, n. 74, f. 26b-c, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 724. AHCT, perg. 1-38, ed. PUIG-RUIZ-SOLER, 257-258,

1052-1054. Entre el gener de 1052 i l'abril de 1054, una greu carestia afecta el comtat de Barcelona i la Catalunya interior, on el 1054 es registren males collites.⁷⁶ El 23 de desembre de 1052, probablement en els inicis d'una forta pujada dels preus dels cereals de l'any-collita de 1052-1053, Company Ermemir empenyora a Bonfill Miró dues feixes situades a ponent del territori de Barcelona, a *Miano, Tiano* i coll de Frares, per 3 cafissos, 5 sesters i 5 quarteres d'ordi, un volum de blat (333 quarteres) que no respon a les necessitats de consum d'un individu o d'una família.⁷⁷ El gener de 1053, la comtessa Ermessenda ha d'intervenir amb 25 mancusos per restaurar el monestir de Sant Pol del Maresme, les parets del qual s'havien enderrocat, i subvenir a les necessitats dels monjos, que patien fam («pro maxima famis oppressione»)⁷⁸ El desembre de 1054, l'abat del monestir de Ripoll ha de vendre un hort situat a Barcelona, «degut a la fretura de forment i de vi d'aquest any a les terres del monestir».⁷⁹ L'octubre de 1055, Lanfred renova un empenyora-ment d'un mas situat al terme de Pax, al Penedès, a Miró Bernat pel modi d'ordi que li deu «des dels temps en què els homes d'aquesta regió hagueren d'anar a buscar blat a Lleida», en referència a la fam de 1052-1054.⁸⁰

doc. 39. ACV, calaix 18, vol. 3, núm. 102, ed. ORDEIG, 373-374, doc. 1063. ACB, LA, II, f. 211, doc. 657. ACB, LA, II, f. 223, doc. 702, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 737 i 739.

76. ACB, perg. 1-2-178. ACB, LA, II, f. 97, doc. 297. ACB, LA, II, f. 216, doc. 676, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 752 i 799. El 22 de maig de 1052, Guisla i els seus fills Ramon i Maiter venen a Dalmau i la seva muller, Ermengarda, un alou situat a prop de Sant Cugat del Vallès, a la vall de Gausac, per 3 sous, moneda de Barcelona, «quod accepimus et expendimus in opus nostrum pro penuria famis» (ACA, M, sense procedència, núm. 252). ACB, perg. 1-1-783, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 804. ACA, C, Ramon Berenguer I, perg. 127, ed. FELIU-SALRACH, 788-789, doc. 407. ACB, perg. 1-4-172, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 821. ACA, C, Ramon Berenguer I, perg. 140, ed. FELIU-SALRACH, 806-807, doc. 423. ACA, C, Ramon Berenguer I, perg. 142 i 187, ed. FELIU-SALRACH, 808-809, doc. 425. ACB, LA, II, f. 87, doc. 261, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 834. ADB, carp. 3A, perg. 144, fons Santa Eulàlia del Camp, ed. ALTURO, 65-66, doc. 61. ACB, perg. 1-2-1352, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 838. ACA, C, Ramon Berenguer I, perg. 150, ed. FELIU-SALRACH, 816, doc. 429. ACA, C, Ramon Berenguer I, perg. 148, ed. FELIU-SALRACH, 820-821, doc. 432. ACB, perg. 1-1-2332. ACB, LA, II, f. 209, doc. 651, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 862 i 863.

77. ACA, C, Ramon Berenguer I, perg. 129, ed. FELIU-SALRACH, 790-792, doc. 409.

78. «[...] quia pro maxima famis oppressione qui prefati cenobii opprimuntur monachi et ob illius parietum instauracionem dirutorum sicut multis patulum instat [...]»: ACB, 1-1-876, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 818.

79. «[...] cogente necessitate propter inopiam frumenti et vini quod defecit hoc anno in praediis supradicti cenobii»: ACB, 1-4-187, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 874.

80. «Agnosco quia debeo tibi illum de diebus illis quando pergebant homines nostre patrie ad Leritam per annonam usque nunc [...]. Ego autem predictus Lanefredus cum predicta uxore mea fecimus tibi inpignorationis cartam ex universum nostrum alodium quod habebamus in comitatu Barchinonense, in Penitense, in terminium de Pax, et hoc fecimus prius quam ad Burriana fuissent. Idcirco quia diciste perditam habere ipsam inpignorationis cartam quam tibi eo tempore fecimus ad huc libenti animo fatio atque impignoro tibi iamdicto Miro propter predictum debitum omne meum alodium quod habui et habeo [...]». ACB, LA, IV, f. 126r, d. 323, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 893.

1057-1058. Alguns empenyoraments i vendes assenyalen el retorn de la carestia a Barcelona, Osona i Girona entre el gener i el maig de 1057 i l'hivern i la primavera de 1058, tot i que d'intensitat inferior a la carestia de 1052-1054.⁸¹

1060-1062. La carestia reapareix entre els mesos de febrer i maig de 1060⁸² i entre el novembre de 1061 i l'abril de 1062,⁸³ tot i que sense assolir la intensitat de la fam de 1052-1054, a la qual sembla remetre la venda que el 9 de febrer de 1060 Bonhom fa a Denna i als seus fills de la meitat d'un molí, una vinya, uns horts, uns llinars i un camp al terme del castell de Copons, per 10 sesters de civada, 5 quarteres de forment i 7 quartans de vi. Bonhom reconeix que aquestes virtualles «li foren donades l'any que hi hagué una gran necessitat d'aliments per tota la regió».⁸⁴

1066-1068. La fam retorna als comtats de Barcelona i Osona l'hivern i la primavera de 1066 i entre els mesos de març i maig de 1067.⁸⁵ El 3 de gener de 1066, la venda d'una casa situada a Barcelona efectuada per una vídua amb els seus fills descriu una gran fam («magna famis necessitas atque inopia») i una «pobresa i indigència observable entre els seus veïns i, en general, per tot arreu».⁸⁶ A Cornellà, sis dies després, Riquilda i els seus cinc fills, abatuts per la fam, la set i el fred («mortali languore famis et sitis atque frigoris vexati sive compressi»), han de vendre la seva casa i una mujada de terra.⁸⁷ El 7 de maig de 1067, Adroer justifica la venda d'un alou al terme d'Òdena per la fam, «perquè els seus fills l'abandonaren i no volgueren donar-li de menjar».⁸⁸ Al comtat d'Osona, la situació esdevé crítica el mes

81. AHCT, perg. I-42, ed. PUIG-RUIZ-SOLER, 261-262, doc. 43. ACB, perg. 1-4-194, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 921. ADB, carp. 3A, perg. 150, fons de Santa Eulàlia del Camp, ed. ALTURO, 76-77, doc. 69. ACV, calaix 6, núm. 1885, ed. ORDEIG, 462-463, doc. 1155. ADG, Pia Almoina, Cassà de la Selva, perg. 636 (Romanyà), ed. MARTÍ, doc. 278. ACA, M, Sant Benet del Bages, perg. 303, ed. ALTURO, 81-82, doc. 72. ACB, LA, III, f. 18, doc. 40, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 959.

82. ACA, M, Sant Benet del Bages, perg. 313. ACA, C, Ramon Berenguer I, perg. 252, ed. FELIU-SALRACH, 1008-1009, doc. 555. ACB, 1-1-882, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 997, ed. ALTURO, 84-85, doc. 75.

83. ACB, perg. 1-4-216. «Ego vero prescripta Gerberga vendidi prefata omnia propter ipsum debitum et propter inopia famis necessitate. Et hoc notum est multis»: ACB, perg. 1-4-217. ACB, 1-1-1530; 1-1-2324. ACB, perg. 3-27-327, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 1031, 1032, 1034 i 1036.

84. «[...] et hoc totum fuit donatum in ipso anno quando fuit grande necessitas fame per totam nostram regionem» (ACA, C., Ramon Berenguer I, perg. 246, ed. FELIU-SALRACH, 1000-1002, doc. 548).

85. ADB, carp. 3A, perg. 162, fons de Santa Eulàlia del Camp, ed. ALTURO, 101-102, doc. 88. ACA, M, perg. sense procedència, núm. 306. ACB, LA, II, n. 462, f. 159c-d, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 1111. ACA, Ramon Berenguer I, perg. 365, ed. FELIU-SALRACH, 1203-1204, doc. 682. ACB, LA, II, f. 119, doc. 354. ACB, LA, II, f. 83, doc. 242, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 1126 i 1130.

86. El 3 de gener, Gerberga i els seus fills venen al sacerdot Pere Seniofred una casa situada a Barcelona, sota les torres de Guilabert Fruia, prop de la canongia, pel preu de 21 mancusos d'or, pesats a deu l'unça «Facimus autem hoc propterea quia cogit nos magna famis necessitas atque inopia et cuncte nostre utilitatis nobis pro future indigència atque penuria universis nostris vicinis et terris omnibus valde nota» (ACB, LA, I, f. 114v-115r, doc. 286, ed. BAUCCELLS-*et al.*, doc. 1094).

87. ACA, C, Ramon Berenguer I, perg. 339, ed. FELIU-SALRACH, 1174-1175, doc. 657.

88. ADM, sec. Conca, lligall 3, doc. 38. M. C. Álvarez Mázquez, *La Baronía de la Conca d'Òdena*, Barcelona, Fundació Noguera, 1990, doc. 15.

de març de 1067 i l'hivern de 1068, quan es documenten diverses vendes «necessitate famis».⁸⁹

1074. Una venda de dues peces de terra situades a Vic, al Prat Narbonès, i una donació d'una heretat a la vall de Bac (Garrotxa) motivades per la fam apunten a una situació de greu carestia en aquests indrets de la Catalunya interior els mesos de juny i juliol de 1074.⁹⁰

1080. Una venda i un empenyorament motivats per la fam apunten a una carestia que afectaria el comtat d'Osona entre el febrer i el juny de 1080.⁹¹

1083-1084. Entre el desembre de 1083 i el maig de 1084 es registren dificultats a Barcelona i al seu comtat.⁹² El 20 de maig de 1084, Adalbert i la seva muller Ega, per necessitat d'aliments, venen al monestir de Sant Llorenç del Munt, pel preu de 18 sous de moneda de Barcelona, l'alou conreat que tenien al terme de Mur.⁹³

1086. Entre el febrer i el maig de 1086, diverses vendes assenyalen una situació de carestia al comtat de Barcelona.⁹⁴

1088. Dues vendes motivades explícitament per la fam apunten a una situació de greu carestia al comtat de Manresa el març de 1088.⁹⁵

3.2. CONJUNTURES FRUMENTÀRIES: DE LA FAM ENDÈMICA A LA FAM EPISÒDICA

D'aquesta cronologia es desprèn que, entre 990 i 1090, els territoris governats pels comtes de Barcelona conegueren nombroses i freqüents caresties i almenys set episodis de fam: els anys 1012, 1017, 1021-1022, 1029-1031, 1038-1039, 1052-1054 i 1066-1067. De fet, les dificultats per delimitar l'inici i la fi de cada cicle de crisi frumentària i la pràctica inexistència de hiatus entre crisis permet afirmar que entre 1009 i 1062 els comtats de Barcelona, Osona i Manresa visqueren en un estat de carestia gairebé endèmica.

El volum de blat immobilitzat per any-collita en les operacions d'empenyorament i venda de terres (gràfic 3) ofereix una imatge gràfica força clara d'aquesta llarga conjuntura de blat car i d'algunes de les seves fases crítiques. El volum d'ordi i forment consignat supera les 250 quarteres de Barcelona en 21 ocasions entre

89. «[...] propter necessitate famis quam sustinemus et non habemus qui nos sustentet in hac penuria»: ACV, calaix 6, núm. 1055, ed. ORDEIG, 606, doc. 1306. ACV, calaix 6, núm. 300 (a), ed. ORDEIG, 615, doc. 1316. ACV, calaix 6, núm. 300 (b), ed. ORDEIG, 617, doc. 1318.

90. «Predictam vero donacionem facimus cohacti necessitate famis» (ACA, M, Sant Joan les Fonts, perg. 3).

91. Biblioteca de la Universitat de Barcelona, pergamins de Sant Pere de Casserres, C/53, ed. I. LLOP, *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Casserres*, Barcelona, Fundació Noguera, 2009, 289-290, doc. 279. ACV, calaix 6, núm. 1070, ed. ORDEIG, 717-718, doc. 1428.

92. ACB, LA, II, f. 155, doc. 448. ACB, 1-4-287. ACB, LA, II, f. 76v, d. 220. ACB, perg. 1-2-1187, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 1431, 1433, 1434 i 1436.

93. ACA, M, Sant Llorenç del Munt, perg. 221, ed. PUIG I USTRELL, doc. 464.

94. ACG, pergamins dels segles ix-xii, carpeta 3, perg. 99, ed. MARTÍ, doc. 396. ACB, LA, II, f. 156, doc. 452. ACB, LA, II, f. 156, doc. 451. ACB, 1-4-294, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 1462, 1465 i 1466.

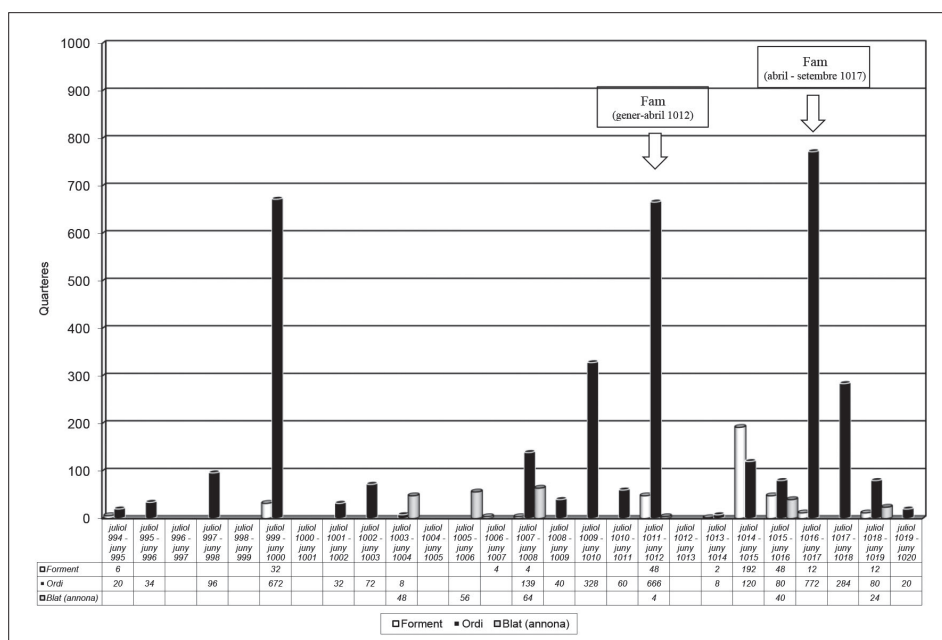
95. ACA, C, Berenguer Ramon II, perg. 49. ACB, 1-4-180, ed. BAUCELLS-*et al.*, doc. 1490.

el 999 i el 1062: els anys-collita de 999-1000, 1009-1010, 1011-1012, 1016-1018, 1020-1023, 1028-1030, 1039-1040, 1046-1047, 1052-1054, 1055-1059 i 1060-1062.

GRÀFIC 3
Volum de blat mobilitzat en vendes i empenyoraments
als Comtats de Barcelona, Osona, Manresa i Girona (994–1070)

Valors reduïts a quarteres segons el següent sistema d'equivalències:⁹⁶

| Quarta | Sester | Aimina | Mitgera | Quartera | |
|--------|--------|--------|---------|----------|---------|
| 3 | 12 | 24 | 48 | 96 | Cafís |
| | 4 | 8 | 16 | 32 | Quarta |
| | | 2 | 4 | 8 | Sester |
| | | | 2 | 4 | Aimina |
| | | | | 2 | Mitgera |



96. Al segle XI el sistema de mesures de capacitat per als cereals, d'arrel carolíngia, és comú als comtats de Barcelona, Osona i Manresa, tot i l'existència de gran diversitat de mesures locals que reben uns mateixos noms. Les equivalències entre les diverses mesures dins d'aquest sistema han estat establertes a partir de P. ORTI I GOST, «El forment a la Barcelona baixmedieval: preus, mesures i fiscalitat (1283-1345)», *Anuario de Estudios Medievales*, 22, 1992, 393-395, G. FELIU, «Algunes consideracions sobre la metrologia altmedieval catalana», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 22, 2001, 132-135, i la documentació consultada en aquest estudi.

Les informacions qualitatives aportades per les fonts documentals corroboren la gravetat de les crisis d'aquesta conjuntura. Les notícies inserides dins dels actes de la seu de Barcelona i dels monestirs més importants, inusualment expressius, indiquen que algunes fams del període foren percebudes com a excepcionalment greus (1012: «tempore gravi sterelitatis»; 1038: «magna sterilitas») o recordades per les seves conseqüències extraordinàries: amb la fam de 1017, els habitants del comtat de Barcelona hagueren de marxar a altres regions; amb la «necessitat» de 1052-1054, els habitants de Barcelona hagueren d'anar a la taifa de Lleida a proveir-se de gra. Les excepcionals alienacions de patrimoni eclesiàstic protagonitzades pel bisbe Deusde de Barcelona i l'abat de Sant Cugat del Vallès l'any 1012 i per l'abat de Ripoll l'any 1054, i la intervenció de la comtessa Ermessenda en favor del monestir de Sant Pol del Maresme el 1053 se situen també dins d'aquesta llarga conjuntura.

La dècada de 1060 assenyala un canvi de conjuntura alimentària. A partir de 1062 la situació dels mercats frumentaris es relaxà, les tensions disminuïren i les caresties esdevingueren episòdiques. De totes les caresties registrades durant aquests gairebé trenta anys (1066-1068, 1074, 1080, 1083-1084, 1086 i 1088), només la de 1066-1068 sembla haver revestit certa importància. Aquesta fou la darrera fam que afectà els comtats catalans fins a la gran fam de 1093-1095. D'altra banda, les caresties d'aquest període tingueren cicles més breus i afectaren àmbits geogràfics més circumscrits, ja fossin els comtats interiors de Catalunya, ja fos la ciutat de Barcelona, on la freqüència i la gravetat del problema frumentari disminuï sensiblement a partir de 1062.

Llavors, quines foren les causes d'aquest llarg cicle de fam endèmica que va de 1009 a 1062 i de la reinversió posterior de la conjuntura frumentària? A manca de dades sobre variables claus que condicionen la demanda i l'oferta alimentària, com ara la demografia, la producció i el comerç, no podem donar una resposta definitiva a aquesta qüestió. No obstant això, podem formular algunes hipòtesis a partir de l'anàlisi de tres qüestions: les possibles relacions entre els cicles frumentaris catalans i les fams documentades en altres regions de la Mediterrània i del nord d'Europa; les relacions entre les crisis alimentàries i les crisis de mortalitat del període; i la relació entre les fams i les caresties catalanes i les conjuntures politico-militars, en especial, els contactes que mantingueren els comtats catalans amb les taifes de la frontera superior i del llevant d'al-Àndalus. Anem a analitzar tot seguit cadascuna d'aquestes qüestions per separat.

4. *Fams catalanes o fams europees?*

Relacionar les nombroses i contínues crisis frumentàries documentades als comtats catalans al llarg del segle XI amb les notícies de fams anotades pels autors d'annals, cròniques i altres fonts narratives al nord d'Europa i a l'Europa mediterrània presenta nombrosos problemes. L'evidència sobre les fams i les caresties a Europa està constituïda principalment per fonts narratives produïdes en els escriptors de centres monàstics i catedralicis del món carolingi. Aquestes fonts són discontinues, tenen llacunes temporals i no cobreixen homogèniament les regions d'aquesta àmplia àrea geogràfica: abundants per a algunes regions centrals de l'antic

imperi de Carlemany, deixen en la penombra la major part dels principats sorgits de la disgregació del regne de França occidental, amb els quals els comtats catalans mantenien relacions polítiques i comercials. A la península italiana, les referències a fams i caresties són escasses abans de l'aparició de la cronística urbana del segle XII i pràcticament inexistents a la península ibèrica. Les fonts narratives pertanyen a una gran diversitat de gèneres (annals, cròniques, històries, biografies, hagiografies, etc.), estan afectades per *topoi*, biaixos de gènere i figures literàries, i proporcionen una evidència dispersa i discontinua de la fam.

De la simple coincidència cronològica entre una carestia documentada als comtats catalans i una fam referenciada en una ciutat o una regió del nord d'Europa no podem inferir l'existència d'una crisi alimentària supraregional de possible etiologia climàtica. Les grans llacunes geogràfiques deixades per l'annalística impedeixen, per exemple, relacionar la carestia de 1004-1005 amb la fam documentada els anys 1005-1006 per fonts independents a Lieja,⁹⁷ Marchiennes (prop de Reims),⁹⁸ Colònia,⁹⁹ Hildesheim (Saxònia),¹⁰⁰ Tegernsee (Baviera)¹⁰¹ i Sankt Gallen;¹⁰² la carestia catalana de 1037-1039 amb la registrada a Alemanya el 1038¹⁰³ i a Anglaterra el 1039;¹⁰⁴ o la fam de 1052-1054 amb la carestia que afectà diverses regions d'Alemanya el 1054-1055.¹⁰⁵

Les relacions entre les caresties catalanes i italianes es poden formular a tall d'hipòtesi, però són difícilment demostrables a partir de l'evidència disponible. La greu *sterilitas* de 1012 podria tenir relació amb la «pessima fames» que, segons els annals de l'arquebisbe Romuald de Salern, colpejà Itàlia sota el pontificat de Sergi IV (entre el 24 d'agost de 1009 i la mort del pontífex, esdevinguda abans del 6 de juliol de 1012)¹⁰⁶ i els inicis del pontificat del seu successor, Benet VIII. Aquesta

97. *Annales Leodienses*, MGH, IV, 18, 18. *Annales Parchenses*, MGH, XVI, 601, 31. *Annales Sancti Iacobi Leodiensis*, MGH, XVI, 638, 3. *Annales Floreffenses*, MGH, XVI, 622, 55. *Rodulfi Gesta abbatum Trudonensium*, llibre I, cap. 1, MGH, X, 229, 30-31.

98. *Annales Marchianenses*, MGH, XVI, 613, 60.

99. *Vita Heriberti archiepiscopi Coloniensis auctore Lantberto*, c. 7, MGH, IV, 745, 27. *Annales Colonienses Maximi*, MGH, XVII, 741, 45. *Ekkehardi chronicon universale*, MGH, VI, 193, 8. *Annales Stadenses*, MGH, XVI, 313, 10. *Herimanni monachus Augiensis chronicon*, MGH, V, 118, 37. *Lamberti Annales*, MGH, III, 93, 10. *Annales Remenses et Colonienses*, MGH, XVI, 731, 29.

100. *Annales Hildesheimenses*, MGH, III, 93, 12-13.

101. Documentada per una carta enviada l'any 1005 per l'abat Froumund de Tegernsee, a Baviera, al bisbe de Freising. J. C. MEICHELBECK, *Historia Frisingensis*, Augsburg, Sumptibus Philippi, Martini et Joannis Veith, 1724, tom I, part II, 472.

102. *Annales Sangallenses Maiores*, MGH, I, 81.

103. *Annales Altabenses Maiores*, MGH, *Scriptores Rerum Germanicarum* (en endavant, SS rer Germ), IV, 28, 3-7. *Annales Augustani*, MGH, *Scriptores* (en endavant, SS), III, 125, 44.

104. *The Anglo-Saxon Chronicle*, G. N. GARMONSWAY (ed.), Londres, J. M. Dent & Sons Ltd. for Everyman's Library, 1972, 131.

105. *Annales Hildesheimenses*, MGH, III, 104, 32. *Annales Colonienses maximi*, MGH, XVII, 743, 6. *Ekkehardi Chronicon Wirziburgense*, MGH, SS, VI, 31, 35. *Ekkehardi chronicon universale*, MGH, VI, 197, 35-36. *Annales Stadenses*, MGH, XVI, 315, 30.

106. *Romoaldi Annales*, MGH, XIX, 402, 1-2.

fam, potser desfermada per una sequera estival,¹⁰⁷ colpejà el Laci i la Itàlia meridional entre 1011 i 1013.¹⁰⁸ Més hipotètiques resulten les relacions entre la fam de 1052-1054 i la fam documentada a Bari el 1053,¹⁰⁹ i entre la carestia de 1057-1058 i la fam i mortaldat que afectà Calàbria l'hivern de 1058.¹¹⁰ És possible que les caresties documentades al comtat de Barcelona l'hivern de 1084 i entre el febrer i el maig de 1086 fossin repercussions de la gran fam i, sobretot, de la mortalitat epidèmica que afectà Roma i la península italiana entre 1083 i 1086, segons nombroses fonts itàliques independents.¹¹¹

La hipòtesi d'una fam supraregional resulta plausible, en canvi, quan els anys de crisi frumentària a Catalunya coincideixen amb fams que afectaren el regne de França i/o altres parts de l'Europa postcarolíngia, especialment quan estan documentades per diverses fonts narratives independents. Així, és molt probable que en la fase final del cicle frumentari de 1029-1031, els comtats catalans patissin els efectes de la gran fam que afectà França l'any 1031 i que coneixem a través de notícies recollides pels annals de la catedral d'Auxerre i de Lausana i de la detallada descripció que ens en proporciona Raoul Glaber. Des del seu observatori a la Borgonya, Glaber descrigué una gran fam originada en unes males collites causades per inundacions i que durà tres anys. L'«esterilitat» –explica Glaber– «començà a Orient, provocà el despoblament de Grècia, des d'on s'estengué a Itàlia per la Mediterrània, d'on passà a la Gàl·lia per assolir, finalment, les illes Britàniques».¹¹²

Hi ha dues crisis catalanes més, les dels anys 1043-1044 i 1060-1062, que, molt probablement, foren l'impacte regional de dues grans fams europees. La primera és una fam que els anys 1043-1044 afectà l'est d'Alemanya, l'actual Bèlgica, França i Itàlia i que els autors dels annals atribueixen al fred estiu de 1043 i al dur hivern de 1044.¹¹³ La

107. *Chronicon Cavense*, Rerum Italicarum Scriptores (en endavant, RIS), VII, part II, Bolònia, 1937.

108. *Romualdi Annales*, MGH, XIX, 402, 15. *Annales Casinenses*, MGH, XIX, 305, 37. *Cronica apostolicorum et imperatorum Basileensia*, MGH, SS, XXXI, part I, 289, 23. *Annales Ceccanenses*, MGH, XIX, 281, 23.

109. *Annales Barenenses*, MGH, V, 59, 21.

110. *Gaudredi Malaterrae monachi benedictini Historia sicula*, llibre I, cap. XXVII, RIS, V, Milà, 1724, 556-557.

111. *Annales Brixienses*, MGH, XVIII, 812, B, 17. *Cronica Alberti de Bezanis*, MGH, SS rer Germ, XXXIX, 15, 14-16. *Bernoldi Chronicon*, MGH, V, 443, 30-34. *Sicardi episcopi Cremonensis cronica*, MGH, SS, XXXI, I, 165, 19. *Cronica pontificum et imperatorum Tiburtina*, MGH, SS, XXXI, I, 259, 30-31. *Annales Parmenses minores*, MGH, XVIII, 662, 22-24. *Annales Cavenses*, MGH, III, 190, 31. *Annales Romani Seligenstadenses*, MGH, XVII, 31, 32. *Annales Ceccanenses*, MGH, XIX, 281, 38-39. *Annales Casinenses*, MGH, XIX, 307, 25-26. *Annales Farfenses*, MGH, XI, 589, 24. *Bernardi Marangonis Annales Pisani*, MGH, XIX, 239, 30-32.

112. *Annales Lausannenses*, MGH, XXIV, 780, 43. Raoul Glaber, *Historiae*, llibre IV, cap. 4, ed. M. PROU, *Raoul Glaber. Les cinq livres de ses bistoires (900-1044)*, París, 1886, 99-101.

113. M. TREITEL, *The Great Hunger of 1044: the Progress of a Medieval Famine*, treball inèdit, Kansas University, 1992.

segona és una fam i una mortalitat epidèmica documentada els anys 1060-1062 a França, Baviera, Turíngia i Saxònia oriental.¹¹⁴

Tret d'aquests casos, les relacions entre els cicles de crisi frumentària que afectaren els comtats catalans al llarg del segle XI i les fams que afectaren altres regions del nord d'Europa i la península italiana són hipotètiques o improbables. Podem concloure, per tant, que la major part de les crisis alimentàries que patiren els comtats catalans al segle XI foren totalment o relativament independents de les crisis europees i obeïren fonamentalment a dinàmiques internes dels mercats frumentaris.

5. Fams, caresties i crisis de mortalitat

L'anàlisi de les relacions entre els cicles de crisi frumentària i les crisis de mortalitat que afectaren els comtats catalans al llarg del segle XI parteix d'una recerca prèvia basada en una enquesta sobre la massa de documentació testamentària conservada a Catalunya entre els anys 1000 i 1101, els resultats de la qual es resumeixen a la columna «Crisis de mortalitat» de la taula 1.¹¹⁵

L'anàlisi d'aquestes dades referma l'existència de dues grans conjuntures. Entre 1007 i 1060, la majoria de cicles d'elevada mortalitat es correlacionen amb cicles de crisi frumentària de durada i intensitat similars, amb dues excepcions: la crisi de mortalitat de 1020-1021, que precedeix la fam de 1021, i la crisi de mortalitat de 1031, ambdues de probable etiologia epidèmica. De la forta correlació entre les crisis frumentàries i la mortalitat durant aquest període, no es pot inferir que en tots els cicles la carestia fos l'única causa de l'increment de la mortalitat, ja que no podem descartar l'existència d'un component epidemiològic en algunes crisis. No obstant això, les caresties del període no semblen causades per la difusió d'epidèmies que interferissin negativament sobre la producció i la circulació dels cereals.

Entre 1060 i 1090, com hem vist, la freqüència i la intensitat de les crisis alimentàries disminueix; en canvi, el règim de mortalitat no es veu afectat positivament per aquesta dinàmica. Les crisis de mortalitat, no només no remetent, sinó que esdevenen més freqüents, prolongades i intenses que les del període anterior: 1062-1065, 1066-1068, 1071, 1072-1074, 1077-1079, 1079-1080, 1081-1082, 1084-1085, 1087-1088 i 1088-1090. Exceptuada la crisi de mortalitat de 1066-1068, la resta no estan associades a crisis frumentàries ni a contextos de desnutrició general que n'expliquin la virulència. La mortaldat de 1062-1065, la segona crisi de mortalitat més important del període analitzat, n'és un exemple clar. Una altra crisi de mortalitat remarcable, la de 1084-1085, no sembla guardar relació amb les lleus dificultats frumentàries que es detecten als comtats catalans la primera meitat de 1084.

114. *Annales Augustani*, MGH, III, 127, 30. *Bertholdi Annales*, MGH, V, 271, 29. *Chronici Herimanni continuation codicis Sangallensis auctore Bertholdo*, MGH, SS, XIII, 731, 49 i 732, 9. *Bernoldi Chronicon*, MGH, V, 428, 13. *Bertholdi Annales*, MGH, V, 272, 5-6.

115. P. BENITO i MONCLÚS, «Mortality Crises in Eleventh Century Catalonia: An Attempt Towards Identification and Measurement», *Continuity and Change* (en premsa).

Les crisis de mortalitat posteriors a 1060 estan fonamentalment desvinculades del problema de la carestia i semblen respondre, majoritàriament, a patrons epidemiològics.

TAULA 1
Crisis frumentàries i crisis de mortalitat
als Comtats de Barcelona, Osona, Manresa i Girona (990-1090)

| Crisis frumentàries Període | Estimació intensitat | | Crisis de mortalitat Període | Estimació magnitud |
|--|-------------------------|---|---------------------------------|-----------------------|
| 995 febrer – 996 juny | * | | | |
| 1001 desembre – 1002 abril | **/** | | | |
| 1004 gener – 1005 abril | ** | | | |
| 1007 setembre – 1008 abril | ** | ↔ | 1007 març – octubre | **/** |
| 1009 desembre – 1010 abril | **/** | | | |
| 1011 octubre – 1014 març | ** | → | 1012 gener – 1012 juliol | **/** |
| 1016 gener – 1018 juny | ** | → | 1017 abril – 1018 setembre | **/** |
| | | | 1020 febrer – 1021 febrer | **/** |
| 1021 gener – 1022 març | ** | → | 1021 desembre – 1024 maig | **/** |
| 1024 febrer – 1025 juny | ** | → | | |
| | | | | |
| 1029 gener -1031 abril | ** | | | |
| | | | 1031 abril – 1032 gener | **/** |
| 1034 gener -1035 juny | ** | ↔ | 1033 agost – 1036 març | **/** |
| 1037 gener -1040 juny | ** | → | 1037 maig – 1040 juny | **/** |
| 1043 gener – 1044 abril | ** | → | 1044 març – 1045 octubre | **/** |
| 1047 gener – 1048 maig | ** | → | 1047 febrer – juliol | * |
| 1052 gener – 1054 abril | ** | → | 1053 gener – 1054 juny | ** |
| 1057 gener – 1058 abril | ** | → | 1056 maig – 1058 juliol | **/** |
| 1060 febrer – 1062 abril | **/** | | | |
| | | | 1062 agost – 1065 juny | ** |
| 1066 gener – 1068 març | **/** | → | 1066 març – 1068 agost | **/** |
| | | | 1071 juny - setembre | * |
| 1074 juny – juliol (Osona) | * | | 1072 octubre – 1074 octubre | ** |
| | | | 1077 novembre – 1079 gener | * |
| 1080 febrer – juny (Osona) | * | | 1079 juliol – 1080 agost | * |
| | | | 1081 maig – 1082 novembre | **/** |
| 1083 desembre - 1084 maig (comtat de Barcelona) | * | | | |
| | | | 1084 juny – 1085 octubre | ** |
| 1086 febrer – maig (Barcelona) | * | | | |
| 1088 març (Manresa) | ** | ↔ | 1087 març – 1088 juny | * |
| | | | 1088 novembre – 1090 febrer | * |

Estimació intensitat (crisis frumentàries): * = carestia lleu; ** = carestia d'intensitat mitjana; *** fam.
Estimació magnitud (crisis de mortalitat): * = crisi lleu; ** = crisi mitjana; *** = crisi greu /mortalitat extra-ordinària.

Font: Elaboració pròpia.

6. *Fam, guerra i conjuntura política*

La situació de carestia gairebé endèmica en què viuen immersos la ciutat de Barcelona i els territoris governats pels comtes de Barcelona entre 1009 i 1062 troba la seva principal clau explicativa en la convulsa història politicomilitar que travessen els comtats catalans i les taifes andalusines durant aquest període.

Com és ben conegut, l'expedició dels exèrcits catalans a Còrdova i la victòria sobre les tropes del califa omeia Sulayman al-Mustaín a les portes de la capital del califat el 2 de juny de 1010 inauguren una nova etapa en la història política del nord-est peninsular, caracteritzada per l'intervencionisme dels comtes catalans sobre l'escaquer de taifes andalusines sorgides del desmembrament del califat.¹¹⁶ Durant i després de la fitna (1009-1031), les hosts catalanes, comandades pels comtes de Barcelona o enrolades com a tropes mercenàries, intervenen freqüentment a al-Àndalus, ja sigui per donar suport a un pretendent al califat o als regnes de taifa, ja sigui per controlar directament i convertir en tributàries les taifes de Lleida i Tortosa, claus en l'abastament barceloní, ja sigui per aturar l'expansionisme dels Banu Hud de Saragossa o per establir aliances amb les taifes esclaves de València, Dènia i Balears.¹¹⁷

A partir de 1010, les hosts públiques convocades i comandades personalment pels comtes de Barcelona i Urgell alternen amb campanyes en les quals els exèrcits dels «francs», cridats pels reietons musulmans, participen en qualitat de mercenaris en les guerres entre taifes veïnes. Tot i que no coneixem la cronologia precisa i el recorregut de moltes d'aquestes expedicions –documentades principalment per fonts narratives àrabs–, la major part precedeixen, o són coetànies de les fams i les caresties documentades als comtats orientals de Catalunya.

Poc després de la campanya de Còrdova (1010), la fam de 1012-1014 coincideix amb una altra gran expedició pública a Hispània, a les terres de l'Ebre i del Segre, que el juliol de 1013 aplega comtes, vescomtes i bisbes sota el comandament de Ramon Borrell i Ermessenda.¹¹⁸ La fam de 1017 precedeix l'expedició que Ramon Borrell i els comtes aliats dirigeixen contra Alí ibn Hammud de Granada. Després del retorn i de la mort del comte Ramon Borrell (8 de setembre de 1017), les hosts catalanes quedaran sota el comandament del general de Múndhir, Sulayman ibn

116. C. VELA AULESA, «L'Àndalus en la política de Barcelona i la Corona d'Aragó (segle XI-1213)», dins M. T. FERRER I MALLOL i M. RIU i Riu (dir.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana*, vol. I.2, *Tractats i negociacions diplomàtiques amb els regnes peninsulars i l'Àndalus (segle XI-1213)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2018, 124-125.

117. H. DOLSET, *Frontière et pouvoir en Catalogne médiévale. L'aristocratie dans l'ouest du comté de Barcelone (debut du X^e-milieu du XI^e siècle)*, tesi doctoral, Tolosa, Université de Toulouse-II - Le Mirail, 2004, I, 98-100.

118. Per a la datació d'aquesta expedició és clau el testament sacramental del castlà de Manresa Guitard. Guitard dictà testament el 10 de juliol de 1013, poc abans d'afegir-se a l'host comtal, i morí d'un cop de llança el 27 de febrer de 1014. ACV, calaix 9, Episcopologi I, núm. 98 (a), ed. ORDEIG, 85-87, doc. 741. DOLSET, *Frontière et pouvoir...*, I, 101.

Hud (gener-maig de 1018).¹¹⁹ La crisi de 1021 és coetània d'una expedició de mercenaris catalans a València, en favor del nou rei Abd al-Aziz, net d'al-Mansur, i d'una probable expedició contra Tortosa.¹²⁰ La carestia de 1024 coincideix amb una expedició a Hispània dirigida probablement per Berenguer Ramon I.¹²¹

A principis de la dècada de 1040 Ramon Berenguer I reprèn les campanyes a Hispània. Durant la carestia de 1043-1044 tenen lloc una campanya del comte de Barcelona contra el nou rei de Saragossa i emir de Lleida, Sulayman ibn Hud (agost 1042-agost 1043),¹²² una host enviada pel bisbe Guislabert de Barcelona, prop d'Osca (1044), una expedició dirigida per un tal Umbert, prop d'Alhama d'Aragó,¹²³ i una expedició de mercenaris catalans al servei del rei amírida de València Abd al-Aziz al-Mansur, en el decurs de la qual té lloc el setge de Lorca, depenent de Granada.¹²⁴

La fam de 1052-1054 s'inicia amb una expedició dirigida pels comtes de Barcelona i Urgell, ajudats per tropes de Lleida i de Navarra, contra Àhmad al-Múqtadir de Saragossa (maig 1051-maig 1052), que posa setge a la capital de l'Ebre.¹²⁵ Fou probablement durant aquesta campanya que els habitants de Barcelona, es proveïren de blat a la taifa aliada de Lleida. D'altra banda, vers 1052-1053 mercenaris catalans participen al costat de tropes àrabs, berbers i esclaves en el setge d'una vila anomenada Ali Asna, donant suport al rebel Ibn Habib de Lorca contra el rei Badis de Granada.¹²⁶

Les caresties de 1057-1058 i 1060-1062 coincideixen amb la guerra dels comtes de Barcelona i Urgell contra al-Múqtadir de Saragossa, que havia deixat de pagar paries i que vers 1060 s'havia emparat de Tortosa.¹²⁷ Dins d'aquesta ofensiva, l'estiu de 1060 té lloc una expedició barcelonina comandada per l'exrebel Mir Geribert contra Mora d'Ebre i Tortosa, que se saldarà amb la mort dels expedicionaris a Tortosa.¹²⁸

119. Les tropes catalanes, comandades per Sulayman ibn Hud, es troben a València i Xàtiva a principis de 1018, a Jaén el mes d'abril i poc després a Granada, on lliuren la batalla contra Alí ibn Hammud. DOLSET, *Frontière et pouvoir...*, I, 102. VELA AULESA, «L'Àndalus...», 125.

120. DOLSET, *Frontière et pouvoir...*, I, 104-105.

121. Coneguda pel testament sacramental de Sunifred Flavi del 28 d'abril de 1024; Flavi morí el març de 1024 en l'expedició contra els sarraïns d'Hispània: «[...] et reversus exinde in anno subter scripto perrexit in expeditionem in Ispanie partes contra sarracenos, et ibi faciens servicium Dei omnipotentis graviter vulneratus interiit et migravit ab hoc seculo in mensi marcio [...]» (ACA, CSC, f. 317, doc. 949, ed. RIUS, II, 144-145, doc. 494). DOLSET, *Frontière et pouvoir...*, I, 105.

122. DOLSET, *Frontière et pouvoir...*, II, 497.

123. VELA AULESA, «L'Àndalus...», 127-128.

124. DOLSET, *Frontière et pouvoir...*, II, 492.

125. DOLSET, *Frontière et pouvoir...*, II, 492.

126. DOLSET, *Frontière et pouvoir...*, II, 493.

127. La coalició entre Ramon Berenguer I i Almodis i Ermengol III en la guerra que mantenien contra Àhmad al-Múqtadir de Saragossa es formalitzà a través d'un acord de repartiment de les conquestes signat el setembre de 1058. DOLSET, *Frontière et pouvoir...*, II, 499. VELA AULESA, «L'Àndalus...», 130-131.

128. L'expedició és coneguda pels testaments sacramentals de Berenguer Guadall, que mor en companyia del seu senyor, Mir Geribert, publicat l'11 de setembre de 1060, i del mateix Mir Geribert, adrerat el 29 d'octubre del mateix any. DOLSET, *Frontière et pouvoir...*, II, 505.

La reiterada mobilització de les hosts comtals i de les tropes mercenàries i l'estat de guerra quasi permanent són factors claus a l'hora d'explicar les freqüents alces dels preus dels cereals i les dificultats de proveïment de la població als comtats catalans. L'organització d'un gran exèrcit, com ara una host pública, comportava necessitats extraordinàries d'avituallament que alteraven l'estructura de la demanda de vitualles. Mobilitzar un gran exèrcit equivalia a adquirir a les regions habituals d'aprovisionament grans reserves de cereals i altres vitualles que se sotreïen del mercat per destinar-los prioritàriament a l'avituallament de les tropes. El preu dels cereals pujava perquè, com a conseqüència de la crida a les armes i durant el desenvolupament de les campanyes, la demanda augmentava fortament i de manera prolongada, i sobretot perquè aquesta demanda agregada provenia d'un poderós actor institucional: el poder sobirà.¹²⁹

A tot aquest reguitzell de campanyes a l'exterior, caldria afegir-hi la insurrecció de l'aristocràcia de frontera contra el comte de Barcelona (revoltes de Mir Geribert de 1041-1046 i 1052-1059), diverses guerres intestines en el si de la família comtal i una forta inestabilitat social. Segons Pierre Bonnassie, aquesta conjuntura crítica i convulsa donà pas al naixement d'una nova societat feudal, organitzada i jerarquitzada entorn de la figura del comte de Barcelona, que aconseguí imposar la seva autoritat sobre l'aristocràcia a partir de 1059. L'entrada d'or de les paries que tributaven les taifes de Lleida, Tortosa i Saragossa des de 1044 (Lleida de manera regular des de 1046; Tortosa de manera regular des de 1052, i Saragossa, el 1048, vers 1051-1052, el 1056 i a partir de 1062) i una balança comercial favorable foren, segons Bonnassie, factors claus de la reinversió de la conjuntura econòmica i política.¹³⁰ Ramon Berenguer II el Cap d'Estopes augmentà les paries heretades del seu pare, fet que explica que en el conveni signat entre 1076 i 1081 amb Ermengol IV d'Urgell, els comtes barcelonins Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II declaressin cobrar paries sobre les taifes de València, Dènia, Múrcia, Granada, Tortosa i Lleida.¹³¹

L'entrada regular de les paries de Lleida, Tortosa i Saragossa i l'ampliació posterior del sistema a altres regnes de Xarq al-Àndalus expliquen que la freqüència i la gravetat de les caresties disminuís a partir de 1060 i que la fam de 1066-1067, l'única documentada aquests anys, no tingués els efectes dramàtics de les caresties anteriors. Amb l'or de les paries i els beneficis del comerç, els comtes de Barcelona pogueren assegurar l'abastament de les ciutats i dels exèrcits que, any sí, any no, dirigien cap a les taifes andalusines. Les intervencions del comte Berenguer Ramon II i del seu aliat d'Al-Múndhir de Lleida-Tortosa-Dènia a Xàtiva (1086) i a València (setges de 1087 i 1088), i la batalla de Tèvar contra el Cid (1090),¹³² pràcticament no tingueren efecte sobre els mercats frumentaris i l'abastament dels territoris gover-

129. Sobre aquesta qüestió, vegeu P. BENITO I MONCLÚS, «Guerres menant à la famine. Croisade et cherté en Catalogne (1113-1115 et 1234-1235)», dins D. CHAMBODUC DE SAINT PULGENT; M. DEJOUX (ed.), *La fabrique des sociétés médiévales méditerranéennes. Les Moyen Âge de François Menant*, París, Publications de la Sorbonne, 2018, 109-118.

130. BONNASSIE, *La Catalogne...*, II, 539-680, 875-876.

131. VELA AULESA, «L'Àndalus...», 127-130 i 139.

132. DOLSET, *Frontière et pouvoir...*, II, 521.

nats pels comtes de Barcelona, tot i que aquests esdeveniments, juntament amb la intervenció almoràvit a la península, comportaren la fi del sistema de les paries.

7. *Conclusions*

Entre els inicis de la segona dècada del segle XI i 1062, la ciutat de Barcelona i els territoris governats pels comtes del casal barceloní (comtats de Barcelona, Osona-Manresa i Girona) patiren una conjuntura de forta volatilitat en els preus de l'ordi –el principal cereal comercialitzat i consumit– i del forment, amb episodis de carestia freqüents i reiterats i sis episodis de fam: els anys 1012, 1017, 1021-1022, 1029-1031, 1038-1039, 1052-1054. De fet, una de les característiques d'aquestes cinc dècades de fam gairebé endèmica és que, per la manca de sèries de preus dels cereals, resulta difícil delimitar l'inici i el final de cada cicle de crisi frumentària.

A partir de la dècada de 1060, les tensions en els mercats frumentaris disminuïren dràsticament i les caresties esdevingueren episòdiques. De totes les caresties registrades entre 1062 i 1090, només la de 1066-1068 sembla haver revestit certa gravetat, per bé que les conseqüències no són comparables amb les de la gran fam de 1093-1095. D'altra banda, les caresties d'aquest període foren més breus i menys generals, i afectaren algunes regions interiors de Catalunya o a la ciutat de Barcelona, d'on el problema frumentari sembla haver-se esvanit.

Algunes crisis frumentàries catalanes (1029-1031, 1043-1044 i 1060-1062) obeeixen, almenys en part, a l'impacte regional de grans fams supraregionals europees, fenomen que s'observarà, amb molta més freqüència, al segle XII. Ara bé, les causes de la freqüència i la gravetat de les crisis frumentàries a la ciutat de Barcelona i als comtats orientals de Catalunya entre l'expedició de Còrdova de 1010 i 1062 han de cercar-se en l'àmbit de les decisions polítiques preses per les elits dirigents catalanes i de les particulars relacions que els comtats catalans establiren amb les taifes andalusines durant i després de la fitna. En efecte, foren les freqüents hosts públiques organitzades i dirigides pels comtes de Barcelona i d'Urgell a les taifes de la frontera superior i del llevant d'al-Àndalus, combinades amb intervencions d'exèrcits mercenaris catalans en les lluites intestines de les taifes andalusines, els veritables catalitzadors de les alces dels preus dels cereals i de les greus dificultats d'abastament que patiren els comtats al llarg de cinc dècades.

La conjuntura alimentària canvià en restaurar-se l'autoritat del comte de Barcelona Ramon Berenguer I sobre l'aristocràcia de la frontera i en normalitzar-se el cobrament de les paries satisfetes pels regnes tributaris de Tortosa, Lleida i Saragossa. Amb unes entrades regulars d'or, la submissió de territoris claus com eren Tortosa i Lleida, unes relacions especials amb la taifa eslava de Dènia i l'extensió del cobrament de paries a les taifes de València, Dènia, Múrcia i Granada, Ramon Berenguer I, Ramon Berenguer II el Cap d'Estopes i Berenguer Ramon II el Fratricida pogueren garantir l'abastament blader de Barcelona i de les hosts que continuaven dirigint a al-Àndalus. El principal problema de la nova conjuntura alimentària no fou la fam, sinó les freqüents crisis de mortalitat, de probable etiologia epidèmica, que patí la població catalana al llarg d'aquest període.